Mitteilungen der Ukrainischen Gesellschaft der Wissenschaften in Kiew.

ЗАПИСКИ
Українського Наукового Товариства
В КИЇВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

Мих. Грушевський, Вол. Перетц, Кон. Михальчук.

Книга III.

КИЇВ.—1908.
З друкарні Першої Київської Друкарської Спілки. Трьохсвятительська, 5.

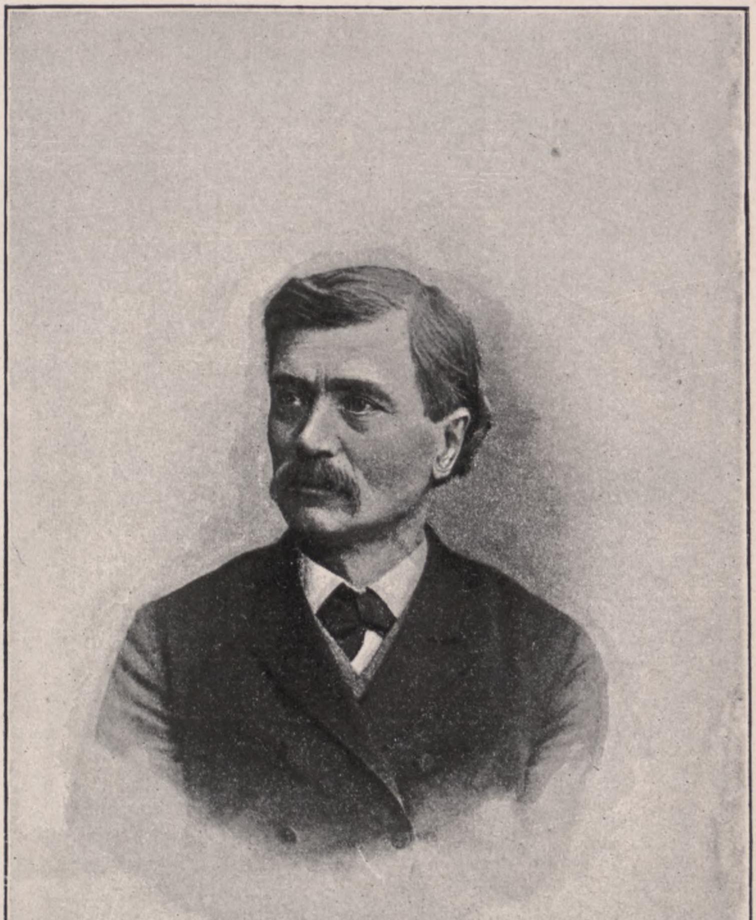

Незабутнім заслугам

Володимира Антоновича

свого дійсного члена

присвячує сей том

Українське Наукове Товариство

в Київі.

Володимир Антонович,

Основні ідеї його творчости і діяльности.

Студія **Мих. Грушевського**[1]).

Під свіжим вражіннем тяжкої утрати, понесеної нашою наукою і нашим суспільним житєм, хочеть ся минї перед усїм виснити ті провідні ідеї, які переходили через наукову і суспільну діяльність покійного історика і дають ключ для зрозуміння його наукової творчости — її вихідних точок, її напрямів, її виводів.

Покійник меньше всього був істориком академістом, прихильником науки для науки, якому чисто формальні вимоги наукових завдань, чи якісь зверхні обставини диктують теми, звертаючи увагу дослїдника на те чи иньше, само по собі зовсїм індіферентне для них питанне. Громадянські інтереси були сильно розвинені у нього і могутно кермували його науковими зайнятями, особливо в період розцвіту його сил і наукових зайнять. Інтереси наукові тїсно сполучені у нього з інтересами громадянськими, національними та політичними, стояли в тїсній залежности від них, звідси відберали імпульси свої і навзаєм приносили підста-

---

[1]) В тім видї, як тут друкуєть ся вона, ся статя тільки в приближенню віддає зміст читаного мною на поминальнім засїданню Українського Наукового Товариства 16 (29) марта: рукопись моя загубила ся і я відтворюю її по памяти і по заміткам справоздань, користаючи заразом з деяких нових матеріалів для пізнання індївідуальности і поглядів пок. нашого історика, в його автобіоґрафічних записках і споминах близьких людей.

вовий матеріал для його суспільних, політичних, національних поглядів й їх обоснования. В історичних дослідах шукав він відповіди на питання з сфери соціальної чи політичної, які приносило йому жите народу, суспільности, до котрої належав, і навпаки—ті відомости й факти, які давав йому науковий дослід, він використовував для розвязання проблем соціальних та національних, культурних і політичних сучасного житя.

Але боєвою натурою не був він, навіть в добі найбільшого розцвіту своїх сил і енергії. Незвичайно делїкатний і вражливий по натурі, він не мав в собі того всепалющого огню, який змушує людину перемогати найприкрійші для неї обставини й перешкоди в своїм служенню провідній ідеї свого житя. Всяка стріча з „улицею" викликала в нїм необорну, фізичну відразу; боротьба, полеміка, конфлїкти були органічно йому противні. Він ішов як античний фільософ серед галасу житя, обмінюючи ся інтимними замітками з близькими людьми, що окружали його. Глухі часи старого режіму з їх „неприхильними" для всякого щирого, відкритого виявлювання неофіціальних гадок обставинами з свого боку ще причиняли ся до сеї прирожденної замкнутости натури перед ширшими кругами. Зрідка, легким, малозамітним штрихом зазначав він часом в спеціальній науковій праці ширші виводи соціально-політичного або національного характеру, які давали вони йому — скорше натякав на них для уважливих, созвучних читачів, або й зовсїм обходив ся без сього, лишаючи читача без усякого ключа до ідейного підкладу своеї наукової роботи. Хто в ширших кругах дорозумівав ся напр., що спеціальна, актова робота про родину Ходиків була злою сатирою на клїку, що рядила київською самоуправою в початках 1880-х років? Історик-фільософ, з великим, навіть надмірним нахилом до синтезу і схематизації, він не любив вводити публїку в лабораторію своеї мисли, ставлячи перед її очами готовий, можливо упрощений рисунок певної доби, певного складного історичного або соціального процесу. Найбільш теоретичні його річи — як напр. характеристика національних типів, або коротка, щедро пересипана узагальненнями історія козачини, вийшли з записок слухачів тих інтимних, тїсних кружків, в яких читав він свої лекції, не вяжучи ся їх публичним характером.

Тим пояснюеть ся, що його фізіономія як ученого і суспільного діяча мало кому була звісна добре і вірно — хіба тїсному кружку людей близьких. І тим часом як одні, не маючи понятя про соціально-полїтичну сторону його діяльности й творчости, бачили в нїм крайнього обективиста, або навіть людину з чисто академічним характером наукових інтересів і готові були ставити в приклад иньшим, більше експансивним робітникам того ж напряму; — иньші, чувши дещо про полїтичні і національні моменти його діяльности, роздували до розмірів фантастичних його впливи, його активну участь в національнім і полїтичнім українськім житю, творили цїлї леґенди і байки про нього.

Як провідник польсько-українського хлопоманства, як оден з найбільше впливових творцїв київської української громади; як найвизначнійший репрезентант київського українофильства 1870—80 років й його „неполїтичного культурництва; як оден з визначних творцїв польсько-української угоди 1890 року; як оден з ініціаторів національної орґанїзації российських Українцїв кінця 90-х років, з якої вийшла потім демократична українська партія, Антонович зайняв визначне місце в історії національно-полїтичного українського житя другої половини XIX віку і вимагае спеціальної моноґрафії своеї національно-полїтичної діяльности; вона повинна бути написана як скорше, бо те, що можна зібрати для її висвітлення, прийдеть ся в дуже значній мірі збирати з устних відомостей людей, що близько стояли до нього і тих моментів нашого суспільного і полїтичного житя, в якім брав він ролю. Поки се буде зроблене, я в отсїй статї хочу зазначити головнїйші провідні ідеї, жизненні нерви його творчости, що переходять однаково через його суспільно-полїтичну діяльність і через наукову роботу й дають відповідне зрозумінне чисто науковим його працям. Зазначую їх на підставі приступного минї матеріалу, друкованих писань і устних відомостей, власних своїх спострежень і переживань, щоб дати загальну схему для доповнень, розяснень і поправок тим, хто роспоряджае богатшими матеріалами до тої чи иньшої фази життя і діяльности покійного ученого і діяча.

Небогате зверхнїми ефектовними подїями, але повне внутрішнього змісту сїмдесять-чотирилїтне житє покійного розбиваєть ся на три періоди.

Перший, що кінчить ся з кінцем третього десятка лїт житя, — се Sturm-und Drangperiod вражливого, талановитого духу, часи жадного, горячого шукання доріг індівідуальному житю і громадській роботї. Виріспи під вражіннями двох безконечно чужих і ворожих собі світів, звязаних історичною долею на те тільки, щоб своєю стичністю ятрити і збільшати ворожнечу між ними — польським панським і хлопським українським, молодий Антонович інстинктово, стихійним чутєм хилить ся в сторону сього останнього — покривдженого і пригнетеного, але повного високо-людського змісту в своїм пригнетенню і пониженню. Впливи освіти — переважно французької раціоналїстичної лїтератури XVIII в., і тих людей з демократичним і поступовим складом, з якими звело житє молодого хлопця, лучили ся з тими стихійними симпатіями і вражіннями дитинних лїт. Демократизм і поступовість на українськім ґрунтї, з яким звязаний був він всїми реальними звязками свого житя, втїляють ся для нього в українстві, в його змаганнях до свого соціально-полїтичного і національного самоозначення. Українська народня стихія стає для нього предметом все свідомійшого студіовання — і культу; разом з кількома товаришами однодумцями, що подїляли його „хлопоманські" погляди, обходять вони пішки величезний простір України (Волинь, Поділе, Київщину, Холмщину і значну частину Херсонщини і Катеринославщини), не тільки студіюючи народнє житє, але й переймаючи ся почутєм тїсного і глубокого спорідненя з ним. Разом з тим стає ся „хлопоманська" ґрупка все в гострійшу опозицію до всього укладу польського житя, до системи клясових і національних привилеїв, на якій вона опирала ся. І коли польська суспільність, занепокоєна сим еретицтвом, ставить хлопоманському кружкови до вибору — або вирікти ся отих єресей, або бути викиненим з того круга, до якого належав він своїм вихованнєм — молодий Антонович з товаришами рішаєть ся розірвати свої звязки з польським шляхетським суспільством і польською національністю, та пристати безповоротно до українського національного руху, що тодї пробивав ся в Київі. В сих українських кругах знакомить ся він близше

з ідейною спадщиною старших українських поступовців — ідеями кирило-мефодіївського брацтва. Вони викінчують ідейну еволюцію його й його кружка та дають дальший напрям його діяльности.

Разом з тим обставини його житя дають незвичайно важну і користну точку приложення його енерґії в виді архивної роботи на актовім матеріалї західньої України з польських часів, по історії польсько-українських відносин, історії українського елементу в рамах польського державного житя і відносин його до сього державного устрою. Се була сфера незвичайно близька Антоновичу по традиціям його виховання, інтересна по созвучности тих ідей, які його займали. З 1860-х років зачинаеть ся новий період його діяльности— більш як двадцятьлїтньої незвичайно інтенсивної й продуктивної наукової роботи. Ся доба його житя визначаеть ся заразом живим суспільним змістом його наукової роботи, тїсними звязками його інтересів громадських і наукових. Він громадить величезну масу актового матеріалу і творить ряд історичних образів, які з незвичайною силою і талантом відкривають перед нами соціальний устрій і житє українського народу під польським режімом і непримирені суперечности його з польсько-шляхетським устроем. Разом з тим проявляе дуже живу громадську діяльність, як оден з визначних репрезентантів тодішнього українства.

Але вже з другої половини 1880-х років починають проявляти ся на нїм виразні прикмети вичерпання і утоми. Незвичайно енерґічна, кипуча діяльність попередніх десятиліть не пройшла, очевидно, без впливу на його духові сили. З другого боку незвичайно тяжкі обставини суспільного житя Росії 1880 і 1890-х років, спеціально житя українського все більше пригнїтали його все меньше відпорний дух. Роздвоенне в українській громаді, ідейний конфлїкт з недавнїми товаришами і однодумцями (антаґонїзм „полїтиків“ і „культурників“), потім крах польсько-української угоди в Галичинї, в якій брав покійний живу участь, покладаючи на неї великі надії, і глубока непопулярність її в ширших українських кругах — все се не могло не вплинути незвичайно прикро на нього. Його наукова творчість замітно слабне і тратить свій давнійший живий громадський зміст. Від сфер живійших, тїснійше звязаних з питаннями сучасного житя, він іде все

далї в сфери далекі від всякої „полїтики“: від соціальної історії переходить до історичної ґеоґрафії, від історичного народнього житя до передісторичного побуту, далї до чисто антикварської нумізматики. Поруч того якийсь час все таки він живо віддаеть ся полїтиці, всїми силами свого авторитету і впливу силкуючи ся відборонити свою останню проблему—галицьку угоду; але в міру того, як очевидним стае її повний і безповоротний провал, слабнуть і полїтичні мотиви в його дїяльности. Сильний упадок фізичних сил стае все замітнїйшим з 1890-х років, і серед спокійнїйших антикварських зайнять тихо догорае його могутнїй дух — до смерти не стративши одначе своеї незвичайної живости, інтелїґенції і рідкого, незвичайного чару.

Як часто буває, ідеї і напрями, прищеплені в раннїх лїтах, велико заважили на всїм пізнїйшім житю Антоновича; стали провідними мотивами всеї його дїяльности, пізнійшого його світогляду.

Ясний, гуманний погляд на жите, наданий вражіннями дитячих лїт, був розвинений і викінчений пізнїйшими впливами французького раціоналїзму. Скептик і позитивист, індіферентний до всякої трансцедентної метафізики, він заховав одну релїґію—релїґію людства. Віра в вічне і неустанне улїпшуванне житя і вдатність людства до безграничного облагородження, культурного і етичного, дорогою розуму, культурної роботи — сї провідні ідеї французького раціоналізму зістали ся його провідними ідеями. Глубоке і нїжне привязанне його до свого краю і його народу не дало йому одначе стати космополїтичним „всечоловіком“. Винесені з раннїх лїт щирі симпатиї до українського житя, перейшовши через горнило його молодечої мисли, збогачені широкою обсервацією народнього житя і науковим, історичним дослїдом, перейшли в глубоку і непохитну любов, повне нїжности обожанне українського народу-демосу, українського народнього житя — сучасного й минулого, яке він знав так добре, в сучасних проявах і минувшинї. І в основі всеї пізнїйшої його наукової творчости заляг сей глибокий пієтизм, тепла і сердечна любов до сього народу. Він обожав в нїм його суцїльність, стихій-

ну гармонію, високу красу побуту і глубоку природну льоґічність мисли; хилив чоло перед його високими культурними і соціальними інстинктами, високо гуманною вдачою і тонким етичним почутем, горячою жагою і непохитним жаданем справедливости. І за сї високі прикмети пробачав темні сторони народнього житя, його хиби в сучасности й минувшости, спричинені браком свідомости, культурного і полїтичного виховання.

Взагалї горяча любов і пієтізм для свого народу нїколи не доводили покійника до національної виключности, перецінювання „народних святощів“ і легковаження загальнолюдської культури. Західня культура і лїтература спеціально зістали ся для нього предметом високого поважання. Ролю культури в народнїм життю ставив він незвичайно високо; полїтичну роботу без культурних підстав вважав він будовою на піску. Історичні біди й незгодини, пережиті українським народом, він готов був признавати наслїдком перед усїм малої культурности українського суспільства, браку української інтеліґенції, культурного і полїтичного виховання, і в культурі, збільшенню освіти, знання, свідомости бачив він одиноку дорогу до направи долї нашого народу. Глубоко переконаний еволюцініст він не вірив не тільки в успішність революційної тактики, а і взагалї в можливість різких скоків, перемін, і міряв перспективи поступу суспільного і національного довгими віками, не піддаючи ся оптимістичним надіям навіть найбільше злудливих моментів нашого життя.

Полїтичний світогляд Антоновича, як і цїлого його покоління, сформував ся під могутним впливом ідей кирило-мефодіївців. Він познайомив ся з ними, приставши близько до українських кругів, і вони завершили ідейну еволюцію його своїми ідеями автономізму і федералізму. Гуманний і свободолюбний напрям кирило-мефодіївської проґрами, далекий від усякої виключности, проповідь суверенности людської совісти, повної свободи фізичної і духової созвучні були тим ідеям, які виробили ся в нїм під впливами тої ж революційної доби західно-европейського житя, що навівали кирило-мефодіївцям їх погляди на перестрій соціальних і полїтичних відносин житя східно-европейського.

і щирим прихильником ідей народоправства, автономізму і федералізму зістаєть він до кінця.

Приложенне кирило-мефодіївських ідей до розроблення і освітлення української історії, вчинене Костомаровим, було прийняте і Антоновичем, який в цілім ряді поглядів на стару українську історію пішов його слідами; різке осудженне з становища демократичних і автономічних принціпів польської доби української історії було спільне також обом українським історикам. У Антоновича воно стало центром всеї його історичної діяльности. Можна сказати, що всї історичні праці Антоновича, з невеликими виїмками — се оден акт обжаловання історичної Польщі, з її всевласним панованнем шляхетської верстви і поневоленнем недержавних народностей. Відносин українсько-російських Антонович сливе не дорікав; причина була як в характері історичного матеріалу, на якім опирав він свою історичну роботу, так і в тих обставинах, в яких вів він сю роботу. Серед них щира оцінка українсько-російських відносин могла потягнути за собою наслідки не конче академічні, а оцінка ся не могла випасти прихильно, бо московська централїстична, нївеляційна полїтика була глубоко противна Антоновичу, ще більше, нїж Костомарову, якому великоросийське жите було ближше по його уродженню й вихованню, тим часом як Антоновичу воно було зовсїм чуже. Не тільки чисто народнїй побут великоросийський, а й росийське культурне жите, лїтература, штука були й зістали ся йому чужими, як се не дивно в людинї, що писала виключно майже по росийськи і все жите працювала на так званім „общерусскім" ґрунтї. Натомість польське жите і по тім як він розірвав з шляхетською суспільністю України, зістало ся йому близьким і симпатичним. Зовсїм несправедливо і безосновно представляли його в польських кругах „ворогом Поляків". Він був тільки ворогом Історичної Польщі — її хиб, шкідливих не тільки для пригнетених нею народностей, а і для самих Поляків; був ворогом польсько-шляхетської ідеольоґії, ворожої польському демосу також, не тільки українському.

Ставлячи ся неґативно до тих державних орґанізмів, в яких приходило ся жити українському народови і які немилосердно калїчили і гнобили українське жите, Антонович склонний був взагалї неприхильно оціновати державвість

як елемент житя суспільности. Тут з одного боку можна бачити історичні впливи—традиційної української опозиції чужому державному житю, такої ж традиційної польсько-шляхетської підозріливости і ворожнечі против всякого зміцнення державної власти, і в кінці — тої опозиції державної власти, в якій виховував всї свобіднїйші елементи старий режім Росії. З другого боку впливали в сїм же напрямі й ідеї кирило-мефодіївців, і ще більше — російських славянофилів (особливо через Костомарова і Іванїшева, двох людей, яких вплив найбільше слїдний на напрямах історичної роботи і методи Антоновича) — се різке противставленнє суспільства і правительства і виреченнє всякої участи суспільства в правлїнню, в власти („правительству сила власти, народу сила мнѣнія“). Жадно слїдячи з ними за проявами народньої опозиції державі, суспільної дїяльности й самоозначення в історії України, Антонович недержавну ролю українського народу вважав його імманентною прикметою, вродженою нездатністю і неохотою до державного житя. Держачи ся взагалї переконання про певні сталі і незмінні расові прикмети національних ґруп, він вважав український народ недержавним народом з природи. Робив се з тим лекшим серцем, що державну стихію вважав елєментом скорше неґативним, вжитю суспільности, народу, нїж творчим, позитивним. І таке не державне становище, з апотеозованнем свобідної, живої, творчої суспільности в противставленню державному елементу, що тільки тїснить і гнїтить суспільний елемент своєю реґламентацією і своєю полїтикою державности для державности,—переходять через цїлу історичну творчість покійного. Однаково чи говорить він про старі, державні часи українського житя (дарма, що будучи антінорманістом, він вважав сю стару українську державність власним витвором українського житя), чи пізнїйшу, не державну добу історії України.

Ставлячи ся против усякого насильства, панування одної народности над другою, використовування одної суспільної верстви другою, Антонович не робив у сїм виїмків нїяких, і для свого, українського народу в тім числї. Його щирий український патріотизм був свобідний від шовінїзму. Пановання, поневоленнє, насильство, визиск були йому ненавистні без ріжниці, відки б не виходили вони. Дикунська мораль націоналистів, що велить бороти ся против чужого

насильства, против пониження і поневолення свого народу, але оправдувати всяке насильство з свого боку, пановаинє свого народу, коли він має і може над кимсь иньшим запанувати — була йому чужа вповні, се мушу сказати з притиском. Горячо бажаючи ліпшої долї свому народови, покійний не допускав і мисли, щоб український народ, вбивши ся в силу, міг гнобити иньші, в гірші обставини поставлені народи.

Національна ідея, що була провідною нитею його діяльности, була й зостала ся не випливом національного еґоїзму, а випливом його гуманних, демократичних поступових переконань і в повній згоді й гармонії з ними зостала ся до кінця.

В. Антонович, як археольоґ.

Написав Григорій Павлуцький.

В історії розвитку археольоґії ймення Володимира Боніфатієвича Антоновича займає одно з найпочеснійших місць, поруч з такими стовпами російської науки, як ймення Поґодіна, Буслаєва, Забеліна, Срезневского, ґр. Уварова.

Ще не так давно назва „антикварія“ викликала глузування людей, що не розуміли, як то можна кохатись в останках давнїх речей або зброї, вкритої іржою. Спосіб шукати факти, заховані в лоні землї, дрібязковий ентузіязм прихильників старини, що не мав жадного пристосування і не приносив безпосередньої користи, часто робив їх смішними в очах суспільства.

Але в наш час „археольоґ“, що заступив місце „антикварія“, стоїть вище всякого глузування: він став товмачем історії, історіоґрафом людської культури.

Поле археольоґа дуже широке. Спершу він працює над систематизацією матеріялу, замикаєть ся в тїсних стїнах своєї національности, свого закохання до останків речей якого небудь народу або племени для того, щоб дати раду собі з сировим матеріялом, що надійшов з роскопів могил, могильників, домовин, випадкових находок, скарбів. Таким чином археольоґ мимоволї починає свою працю з спеціальної старовини, студіює спершу одну яку небудь частину памяток, аби докладно дослїдити цю частину предмету і скласти її статистику або описати з боку типів, розповсюдження і т. п.

Але археольоґ не спиняєть ся на однім статистичнім методї. Якби наука пильнувала все тільки дрібовязкового

студіювання якогось там глиняного черепка чи напису, то вчені прирівнялись би до ремесників або колекціонерів (тих саме антикваріїв). Остання мета історичної науки — се синтез, студіюванне культури на підставі широкого досліду матеріальних памяток.

В сїм разї науку можна прирівняти до великої кузнї. З обличчем, що палає від жару, кремезні робітники стоять коло огню і держать в руках залїзні штаби. Вони працюють над збудуваннем великої машини. Все перейнято спекою, потом, рухом, огненним блеском. Кожний робить своє дїло: оден — колесо, другий — шрубку, третий — закрутку і т. д. Але ось настає день, коли машина готова, — день загального свята; кожний з радістю може бачити наслїдки колективної працї і мати в сїм свою втїху.

Так само і для науки день синтезу стає днем свята.

Коли матеріяли здобуто і памятки, зібрані в музеях, описано, тодї для археольоґа настає нова доба: він переходить до дослїду побутового призначення старинних речей, торговельних відносин, релїґійних звязків; вся сила матеріялу, що досї була мертвою, наче оживає, освітлюєть ся світом з середини; всї ріжнородні елементи, з таким трудом оброблені, мають змогу зеднатись до одної системи науки, наблизитись оден до одного, щоб відновити в історії людськости цїлість і наступність, які все в нїй були, але перше не помічали ся через брак наукових засобів.

Людськість, в свойому величному й правильному русї, розвивалась як одно цїле, збогачуючись працею поколїнь, що йшли одно за одним, і набираючи ідей, які багатьома шляхами йшли до нього з самих ріжнородних і часто далеких джерел. Думка, що промайнула з початку людськости на берегах Інду, повинна була потім, дякуючи торговельним відносинам, відбитись на скелях Норвеґії. Кожний народ, як далеко він би не був, так чи инакше впливав на инші народи і в свою чергу їх впливу підлягав.

Зближуючи між собою матеріяльні памятки, археольоґи намагають ся тепер зрозуміти на пів стерті риси пляну великого лябіринту сих обопільних впливів. Ще року 1874 ґр. Уваров зазначав неможливість вияснення давнього побуту Росії без студіювання історії тих народів, з якими вона була в сусїдстві, і тому пропонував разом з студіюваннем ро-

сийської археольоґії студіювати археольоґію Візантії, славянських народів і Скандінавії. В теперішній час сюди прилучив ся Схід зо всіма тими народами і народностями, яких уміліость і вірування мали такий великий вплив на побут і уміліость Славян.

З давніх останків, очищених і упорядкованих, історики намагають ся тепер намалювати правдиву історію людської культури, якої не розуміли лїтописцї, коли складали свої оповідання, прочитати їх темні твори при запаленому огнищі з сих дорогоцінних матеріялів, освітити писану історію новим і справжнїм світом.

Чи багато ми знаємо про побут російських славян поганської доби на підставі лїтописних джерел? Хіба те, що вони „живяху въ лѣсѣ, якоже всякій звѣрь, ядуще все нечисто". На підставі сеї клясичної звістки лїтописи Шлецер збудував наукову теорію про дикість російських Славян до часу, коли покликано Норманів, теорію, до якої пристали Карамзін і Еверс. Наступне поколїнне російських вчених, виховане під впливом Шлецера, Карамзіна і Еверса, присвоїло собі, як аксіому, гадку про дикість російських Славян до часу Рюрика.

Культурности Славян протягом всього дохристиянського періоду не признавали дослїдники. Дехто вважав, як от, напр., Поґодін, навіть за непотрібне студіованне побуту Славян до часу Рюрика.

Але от на підмогу приходить археольоґія і виставляє сю справу в цїлком иншому світї. Довга низка роскопів подала багатий матеріал для вивчення життя давньої славянської доби і докладний аналїз сих знаходок похитнув усталену гадку про бідність давньо-руської культури. Над гадкою сею взяли гору докази таких глибоких і різноманїтних знавців археольоґії, як Антонович, який в своїх развідках про побут Славян по могильним роскопам наочно показав, що Славяне не були диким, на звірів схожим народом, якими уявляв собі їх лїтописець, а за ним новійші історики. Се був народ хлїборобський, культурний, з полїтичними зязками.

Археольоґія відмінила напрям самої історії.

Під впливом археольоґії історію розуміють тепер не як реєстр подій та війн, а в смислї, справжнїм її значінню, як історії народньої культури.

„Археольоґія, як і історія — каже ґр. Уваров — займаеть ся дослїдом останків давнього побуту, і обидві вони — вітки одної і тої самої науки оповідання про побути народів. Поки історія вдовольнялась викладом одних зовнїшнїх фактів, не звертаючи увагу на громадянський і внутрішнїй побут, вона не дійшла ще до того, чого вимагае опис побуту, і Монтень мав рацію називати її влучним прізвищем histoire bataille. Але хиба ся в історичних дослїдах почала потроху зникати при ступневім розвитку історичної критики, і ще недавно історичні дослїди, під певним впливом археольоґічної науки, одержали особливий напрям і перетворились у так звану тепер культурну історію народів“.

От такі (в коротких словах) завдання і значїння археольоґії; ся молода наука принесла вже незлїченну користь історії. Небувала скорість, з якою вона розвила ся в другій половині XIX-го віку, поясннюеть ся тим, що будували її такі велетні історичної мисли, як Антонович.

Антоновичеви належить та заслуга, що він, посїдаючи великий історичний і археольоґічний досвід, перший відважив ся закласти нову історичну школу, що поставила собі метою освітленне темних початкових періодів рідної історії через студіованне фактів лїтописних поруч з фактами археольоґічними.

Вже року 1873, під час диспуту Самоквасова, Антонович звертав увагу на потребу при студіованню початкових періодів російської історії користуватись не тільки з лїтописних, але й археольоґічних матеріалів.

На думку його, історія і археольоґія повинні бути неподїльними, „Археольоґічні матеріали — се ті ж само джерела історичної науки, як і лїтописи“, — от ідея, що її провадив Антонович в своїх лекціях, заохочуючи молодих істориків шукати джерел історичного знання не тільки по лїтописах архивах, але й по підземних музеях — городищах та могилах.

Згідно з сим, наукова дїяльність Антоновича була тїсно припасована до загально-російських археольоґічних зїздів, які так енерґійно й розумно орґанїзував їх спершу граф Уваров, а потім графіня Уварова.

Друга індівідуальна прикмета Антоновича, як археольоґа — се його любов до історії рідного краю. Анто-

нович виконав велике діло — систематичне вивчення України з археольоґічного боку. „В наш час — писав Самоквасов два роки тому, — виключаючи околиці Керчи і Тамани, тільки південно-західний край можна вважати за цілком досліджений з археольоґічного боку. Тут роскопи з науковою метою розпочато було вже в першій половині минулого століття; а з кінця 60-х років, дякуючи, головним чином, науці Антоновича про старинности, їх ведено богатьма людьми сливе без впину до нашого часу. Тут ще в половині минулого століття закладено музей старинностей південно-західного краю при Університеті св. Володимира, що містить тепер великий збір, де кожна річ була досліджена її завідателем Антоновичем. Тут виникла багата публична збірка старинностей південно-західного краю, під назвою „городського музею", і багато приватних збірок старинностей того самого краю, в яких навряд чи знайшли ся б річи, невідомі Антоновичеви. Старинности південно-західного-краю, що були на виставах археольоґічних зїздів і що зберігають ся по музеях не київських, теж досліджені Антоновичем, що ясно доводять його друковані й рукописні археольоґічні праці. Відомости про давні речі південно-західного краю, зібрані запитаннями статистичних комісій з волостей і инших інституцій, в багатьох випадках були перевірені чи особисто Антоновичем, чи через його учнів, наступників і прихильників. По південно-західному краю вже істнує велика археольоґічна література на російській і польській мовах, ретельно досліджена Антоновичем".

Перед Антоновичем української археольоґії, як науки, не існувало. Аматори-археольоґи приносили їй більше шкоди, ніж користи, бо за браком матеріалів мусїли приходити до хібних висновків, що гальмують правильний рух наукового знання. Оскільки недокладні були відомости археольоґів першої половини XIX-го віку, знати з того, що городища тоді вважали за капища давніх Славян, що ховали в собі тільки останки поганських жертв: попіл, вугіль і спалені кістки, а могили за верстви похоронів давніх народів, де неможливо розізнати могили руських Славян.

Антоновичеви довело ся самому проторювати тут нові шляхи, і на цій непочатій ниві бути творцем української

археольоґії. Дякуючи його працям, систематичне і правильне дослїдженне України з археольоґічного боку збагатило вже науку різнородними і дуже цікавими памятками давнїшої культури. Дякуючи йому, Україна може прочитати тепер історію своєї далекої, доісторичної минувшини, написану при світлї дня, а не в фантастичній півтемряві.

Діяльність Антоновича на полї археольоґії охоплює сливе 40 років і по своєму характеру дїлить ся на два рівних періоди. За перший період, до кінця 80-х років, Антонович був занятий добуваннем матеріалів, їх упорядкованнем, одним словом — механїчною, марудною працею. В цей час Антонович уряджує цїлу низку археольоґічних екскурсій в землю колишнїх Сіверян, Полян, Деревлян, Тиверцїв і навіть на Кавказ, роскопує могили в багатьох місцях, між иншим в Чернїговщинї, Полтавщинї, на Подїллї і Волинї, про наслїдки своїх дослїдів він оповіщає в рефератах, читаних на археольоґічних зїздах і в Історичному Товаристві Нестора-лїтописця, а наприкінцї цього періоду і на сторінках „Кіевской Старини“.

Але не всї його реферати друковано, а деякі друковано в коротких уривках. От титули головнїших з його рефератів: О курганахъ юго-западнаго края. О днѣпровскихъ пещерахъ каменнаго вѣка. О курганахъ въ землѣ Тиверцевъ и Древлянъ. О скальныхъ пещерахъ на берегу Днѣпра в Подольской губ. О бронзовомъ вѣкѣ въ бассейнѣ Днѣпра. О крашенныхъ скелетахъ. Похоронный типъ въ землѣ Радимичей. Памятники каменнаго вѣка, найден. въ Кіевѣ. О каменномъ вѣкѣ въ Западной Волыни. Раскопки кургановъ въ Западной Волыни. О мѣстоположеніи лѣтоп. город. Шумска и Пересопницы. О мѣстоположеніи древняго кіевскаго Звенигорода. О монетныхъ кладахъ, найденныхъ въ Кіевѣ и его окрестностяхъ. Зміевы валы въ предѣлахъ Кіевской земли. Раскопки у Трехсвятительской церкви въ Кіевѣ. Археологическія изслѣдованія въ бассейнѣ Сулы. Характеръ древлянскихъ могилъ по послѣднимъ раскопкамъ. О городищахъ до-княжескаго и удѣльно-вѣчевого періода древней Кіевской земли. О древлянскихъ могильникахъ.

Другий період (90-ті роки), коли Антонович підраховує результат своїх дослїдів—важнїший, найжизненний по наслїд-

кам: він торкаеть ся наукових узагальнень, синтезу. Сюда належить перш над усе велика студія про культуру Деревлян по даним археольоґії. Деревлянською землею Антонович давно був заціkавлений. Ще більше за Деревлянську землю вабить його до себе Київщина. Року 1895 Антонович складае загальну археольоґічну карту давньої Київщини, „що мае,— як каже Самоквасов,— значінне нового джерела історико-археольоґічного знання, що може дати вірні загальні висновки, збудовані на повнім фактичнім матеріалї, переданім ґрафічними знаками, який представляе історію України в старинностях її землї“.

Таку само археольоґічну карту Антонович склав і для Волинської ґубернії під час відкриття XI Київського археольоґічного зїзду року 1899. (На зразок карт Антоновича складено инші карти: Сіцінським для Поділля, Багалїем для Харьківщини).

В 30-х роках Антонович декільки разів зупиняв свою увагу на оселї родини Киянина кінця камяного періоду (з приводу роскопів Хвойки на Кирилівській вулиці).

Нарештї, треба зазначити короткий нарис побуту придніпрянських Славян, по могильним роскопам.

Володимер Боніфатієвич на двух останнїх зїздах не виступав вже з рефератами. З його було досить. Він з радісною надією міг вітати промінь світлої будучини в межах коханої йому науки археольоґії. Зерно, посіяне ним, дало великий врожай. Матеріальні памятки звернули тепер до себе загальну увагу і енерґічні досліди. Ними заціkавились історики умілости і починають студіювати їх форми, стиль, виясняти питання про обопільні впливи, надаючи, таким чином, останню полїтуру археольоґії. Під впливом поступу археольоґії академік Кондаков пише свої „Русскія Древности“ і „Русскіе клады великокняжескаго періода“. Хутко простуе молода наука, розганяючи все більше та більше фантастичну півтемряву, що встелила давнину нашу. Як запевняють історики, на черзї вже перегляд деяких основних питань початкових періодів руської історії, який мае вивести сї періоди із меж фантастичних догадок на поле фактичного знання.

Кожний, хто читав праці Антоновича, запримітив одну їх заслугу, незвичайну в теперішній час, коли в науку частенько вносять свої особисті інтереси: се рідкосовісність, обективна безприхильність, повна відсутність наперед взятих думок, апріорних гіпотез, які свідчать про його високий погляд на науку і роблять для нас імення Антоновича авторитетом в найблагороднїшому значінні сього слова.

Праці Антоновича по етнографії та літературі.

Нарис проф. А. Лободи.

Небіжчик В. Б. був істориком, археольоґом і над літературою спеціяльно ніколи не працював. Але історія літератури і загальна історія так часто і так тїсно переплїтають ся між собою, що всяке більш-менш велике звище в одній з них завше відбиваєть ся і на другій.

Так було й тут. Візьмемо, наприклад, ґрунтовне питанне нашого давно минулого — хто за часів до татарських жив на нашій Київщині — чи племе рідне теперішнїм Українцям, чи може племе великоросийське? Як відомо, тепер се питанне здебільшого діалектольоґічне, бо воно развязуєть ся головним чином на підставі язика; але одним тільки язиком тут не обмежують ся; на підмогу до нього беруть дані історичні, і констатують, чи була помітна зміна народностей на території давньої Київської землї, чи знищив тут татарський розрух тубільців, яка тут вела ся кольонїзація краю і т. и.? На сї історичні уваги покликав ся ще Поґодін в своїй відомій суперечці з Максимовичем, на них теж покликаєть ся пізнїше і акад. Соболевский; в свою чергу, звичайно, і противники Поґодіна та Соболевского мусять торкатись тих само даних, — і ми бачимо, як Соболевскому відповідають з одного боку — лїнґвіст Житецький, з другого — історик Антонович та инші [1]). Історик доповнює лїнґвиста, ставить його на певний ґрунт, вводить його в рамки загальнаго історичного процесу життя.

[1]) „Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нѣстора-лѣтописца", кн. II, ст. 215—227.

Звернїмось тепер до другої епохи, до козаччини. Спеціалїсти вже одмітили, що зробив тут небіжчик, а я тілько до сього додам, яке значінне для української лїтератури мають сї розвідки. Всїм відомо, що мотиви козацькі — війни козацькі — одні з дуже популярних мотивів не тілько української лїтератури, але і сусїдньої польської, тілько трактувались вони не завше і не всїма однаково [1]). Так, на Україні після палкої цїкавости до козачини настала сувора осуда його з боку Кулїша; де ранїше бачили благородне молодецтво, лицарство, оборону рідного краю та волї, де спершу бачив все се і сам Кулїш, там пізнїйше він знайшов одне тілько розбійництво, пяну гульбу, що не милувала анї свого, анї чужого; романтичний образ ідеального козака оголошуеть ся фальшивим, що не мае під собою нїякого дїйсного ґрунту. Таким же чином у польській лїтературі козака то ідеалїзували, наче б то меншого брата, що розійшовся з старшим тілько через непорозуміннє, то робили його обектом лицарських польських подвигів на зрозок відомого романа Сенкевича: „Огнем та мечем“.

Де все ж таки правда? Одповідь на се питаннє знаходимо в таких працях, як розвідки В. Б. про козачину або його ж майстерний аналїз поетичних вигадувань д. Сенкевича в романї „Огнем та мечем“.

В критичній розвідцї про твір Сенкевича „Огнем та мечем“ [2]) В. Б. виступае і як історик, і як умілий лїтературний критик. Зазначивши цїлу низку історичних помилок Сенкевича, В. Б. не менше дрібно зупиняеть ся на його поетичних способах змалювання — на однобічному виборі фарб, на нехудожних побільшеннях. Скшетуский і його товариші у д. Сенкевича, каже він, „виходять такими непобідимими лицарями, що читач дивуеть ся, чому властиво князь Вишневецкий і 4 герої, утворені фантазією д. Сенкевича, не вибили не тілько усього козацького війська і всеї орди, але й всеї людности України і Криму. Герої д. Сен-

[1]) Н. П. Дашкевич, „Отзывъ о сочиненіи Н. П. Петрова“: „Очерки исторіи украінской литературы XIX в.“, в „Отчетѣ о присужденіи наград гр. Уварова“.

[2]) „Кіевская Старина“, 1785, V, 44—78; український переклад в „Лїтературно-Науковій бібліотецї“ львівської Видавничої Спілки, ч. 86: „Польсько-українські відносини XVII ст. в сучасній польській призмі“.

кевича — не звичайні особи; вони представлені з такою дозою шаржу і з таким наслїдованем півбогів Гомера, що дають не похвальне свідоцтво про артистичні манери автора: всї вони володїют надзвичайною силою; один із них (Аякс-Podbipięta) розбивае камінями вежі, другий (Діомед-Wołodyjowski) побивае кожного противника в поединку, третій (хитромудрий Одисей — Фальстаф — Zagłoba) володїе безмежним запасом наївних военних хитрощів і т. д. Правда, при істнованню огнестрільної зброї стратила фізічна сила поодиноких героїв гомерівське значінне, але д. Сенкевич потрапив усунути й сю перешкоду: вороги його героїв на стільки дикі й дурні, що при нападї на себе догадують ся стріляти не швидше, поки ті герої не вибють кілька сотен противників у ручнім бою".

Навпаки, на козаків д. Сенкевич зовсїм не жалїе темних фарб і весь їх рух малюе на зразок якоїсь гульби хижих сил суспільних низин, піднятих Богданом для своеї приватної помсти Чаплинському.

Далї, дбаючи про зовнїшню правдоподібність свого роману, Сенкевич любить вводити до його кольорит місця й часу, але й тут він тільки виявляе незнанне того народу й язика, про які береть ся писати.

Коротко кажучи, його роман цїлком не відповідае тій уяві, що в наші часи склала ся про історичний роман, і більше нагадуе „Трьох мушкатерів" Дюма і т. и.

Присуд досить знаменний, коли пригадаемо собі, з яким ентузіазмом публїка й критика стріла сей роман, і як часто й густо взагалї історичні романи визначають ся хибами на зразок тих, які аналїзуе В. Б.

З такого ж історичного погляду дивив ся наш шановний історик і на ті твори Шевченка, що написані на історичні теми [1]), і теж виявив тут не тільки знання історика, але й тонкий, проникливий лїтературний смак, правдиве розумінне тих запросів, що ми можемо й мусимо ставити до лїтератури.

Історик, пише В. Б., правдиво переказуе всї факти і дрібницї тих подій, яких він торкаеть ся; поет-художник

---

[1]) „Объ историческомъ содержанiи произведенiй Шевченка" в „Чтенiяхъ въ Ист. Обществѣ Нестор-лѣтописца", II, ст. 144—49.

тілько відбудовує загальну живу і суцільну картину їх; фактична точність дрібниць не має зупиняти його, аби тілько вони були можливими на фоні обраної доби.

І Шевченко, доводить В. Б., блискуче се виконав. Хоч у його подекуди і трапляють ся дрібні фактичні помилки, — бо тоді бракувало ще певних джерел — проте в цілому він чудово відбудовує дух, характер теї доби, до сього ще й угадує, дякуючи могутньому поетичному таланови, те, що встановила наука тілько згодом. Так, напр., він як найкраще зрозумів і змалював дух Запорожа; часи Руїни змальовані ним так яскраво, що таке живе уявлїнне її можна скласти собі тілько прочитавши моноґрафії Костомарова. Не менше правдиво змальована у „Гайдамаках“ вся лиха година часів другої половини XVIII віку. Народом, що виробив собі певні ідеали і погляди, опанувала невеличка купка шляхти; за посередників стали Євреї. Таким чином в країні було аж три чужих одна одній ґрупи. З загального історичного закону, не вважаючи на неоднаковість інтересів, такі окремі ґрупи можуть виробити обопільну повагу, але се можливо тілько тоді, коли пануючий кляс має добрий розум, розуміє, що за однією експльоатацією далеко не підеш, і готовий де чого й поступитись. Польській шляхті і Євреям бракувало такого такту. Наслїдком сього виникла сумна картина відносин, що вибухла бурею в другій половині XVIII віку. Шевченко, каже далї В. Б., прекрасно зрозумів таке становище трох ґруп людности в ті часи і змалював відносини селян до шляхти і Євреїв, відносини шляхти до схізматиків і Євреїв і показав Еврея в його відносинах до Козака і шляхти. Все се, на думку В. Б., надає Шевченкови глибокого історичного інтересу, тим більше, що поет виявив тут не тілько палку любов до свого рідного, але й пекучу тугу з приводу тих способів, до яких приходилось звертатись його землякам, боронючи свої права.

Таку промову сказав В. Б. на святкуванні одної з роковин Шевченка, і можна тілько пожалкувати, що промову сю ми знаємо лиш в скороченому викладі.

Свої широкі історичні знання В. Б. віддавав на пожиток лїтературному змалюванню України; теж саме робив він і на полї української етноґрафії. Так, у відомих „Трудах“ експедиції Чубинського він умістив велику працю про чарів-

ництво [1]). Вона являеть ся тут наче б вступною статею до живих етноґрафічних матеріялів, що до народнїх забобонів, і охоплює собою рясну низку справ про чарівництво, які він добув з книг ґродських і магистратських судів нашого краю з 1700 року по 1768-й. Справи сї дуже цїкави, і для етноґрафа, як правдиво каже Чубинський, „даютъ обильный матеріалъ для характеристики повѣрій і суевѣрій“. Вони знайомлять нас і з відносинами громадянства до забобонів і з тими формами, в які складались сї забобони, і з способами чарування, так що в цїлому перед нами повстае повний малюнок народнїх вірувань протягом більше півстолїття, за часи, коли наукові етноґрафічні записи ще не робились. Праця написана на підставі первотворів і свою свіжість і повну науковість заховуе ще й до наших часів, тим більше, що, на жаль, в українській науковій лїтературі вона стоїть одинцем.

Показуючи нам народнї вірування в їх історичній минулости, В. Б. брав участь і в розробленню українського пісенного матеріялу. Під його редакцією вкупі з Драгомановим, вийшло два випуски „Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа“. Се підручник, якого нїщо не заступае і який й досї служить за підручну книжку для всякого, хто тільки працюе над українською народньою словесністю; праця ся стала конечною в рядї видань, починаючи з Цертелївського. Все, що равїше було відоме в друку по части історичних пісень і дум того періоду, що охопили редактори — а охопили вони віки князївський та козачий, кінчаючи Хмельницьким — все се зведено тут до купи, в поправленному і очищенному видї, наскільки того дозволяв тодїшнїй стан науки.

Але й крім друкованого матеріялу редактори зуміли зібрати до свого видання і багато збірників приватних осіб; більша частина сих осіб, і багато инших, допомогала їм своїми порадами, відомостями, упорядкуваннем варіянтів, так що „Историческія пѣсни малорусскаго народа“ стали наче просвітно-науковим осередком, що згуртував круг себе цїлу семю прихильників рідного слова й минулого.

[1]) Український переклад в „Лїтературно-науковій бібліотецї“. Видавн. Спілки ч. 114: „Чари на Українї“.

Видаючи свої пісні, редактори одні з перших приклали нову, влучну систему до друку варіянтів, критично провірили і відкинули велику кількість фальшивих творів, що почали вживати ся після „Запорожскої Старини“ Срезневского і де кого з инших, і, нарешті, додали до пісень дуже цінні історичні коментарії. Складено сї коментарії на підставі перегляду великої історичної літератури як української, так і чужосторонньої, при тім пояснюєть ся не тілько загальний зміст кожної пісні в її цілому, але й усяка окрема подробиця, кожна риса її, коли тілько вона має ті чи инші відносини до відомого історичного моменту чи особи. Уміла рука досвідченого історика почуваеть ся скрізь по всїх таких поясненнях, і непомітно, на дрібницях, вона будує ґрандіозний малюнок безупинного обопільних відносин історії і поезії, дійсних фактів життя і творчої вигадки, з її частенько готовими, шабльоновими зразками. Правда, в теперішнїй час ми вже не так просто пояснюємо собі сї відносини, як то робили видавцї „Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа“, проте все таки скрізь і всюди ще навіть й тепер їх вказівки стають нам за вихідні точки. Додамо нарешті, що видавцї не обмежувались тілько піснями, думами та історичними поясненнями до них; так, аби краще характеризувати те вражінне, яке зробив на громадянство Богдан Хмельницький, тут уміщено одну з показнїших шкільних драм наших: „Милость Божія, Украину свободившая“. Видавцї явно бажали дати більш-менш повну поетичну історію своєї країни.

„Историческія пѣсни малорусскаго народа“, коли тілько вийшли, викликали ряд одповідей, заміток, навіть причепок, але один сей шум влучно виявляє, яке велике діло зробили незабутні небіжчики Антонович та Драгоманів.

Нехай же прийме дух шановного В. Б. в сей день його урочистих поминок щиру подяку і від заступників нашого поля — язика та словесности; покійний тим більше заслужив се, що словом українським і лїтературними образами українського життя інтересувався не тільки, як історик, але і як „син України“, що глубоко кохав і поважав свою рідну неньку.

Антонович, як суспільний діяч.

Промова Ів. Стешенка.

Вп. д-ки і д-її!

Після того, що було сказано попередніми референтами, мусить бути ясним те величезне наукове значінне, яким на вічні віки одзначив земне своє істнування Вол. Бон. Антонович.

Але наука є частиною життя особи. Дуже похвально в тиші кабінетів студіювати різні галузи знаття на користь прийдешніх поколінь, але така праця не може цількoм захопити людської души. За тихим вченим кабінетом, за його високим порогом, одкриваеть ся бурхливе громадське життя. В тім життї гине безпорадно слабіший брат; в тім життї гине часом весь рідний край, простягаючи благучі руки до всїх синів, що своїй родинї могли-б помогти. І тоді то пізнаеть ся докладно, хто рідному краю вірний син, хто, памятаючи заповіт всесвітньої любови, віддає сили на те, чого від кожного громадянина вимагає рідний край.

І Вол. Антонович був для свого краю надзвичайний, дійсно вірний син. Він пізнав горе рідної нації і завжди спускав ся з своеї наукової високости, щоб дати їй все те, що дати міг.

І його наука не завважила йому на сьому шляху. Правда, вона казала йому, на підставі досвіду цїлих віків, що багато горя зазнає всякий, хто піде на поміч країнї своїй, що тернами усипано шлях його і не одно камінне затріма його крок, все те йому казала наука, але, порушений любовю до людей, він пішов на довгий тернистий шлях. І коли він на той шлях ступив, коли зважив ся піти в бурхливе громадсь-

ке життє, тоді наука засіяла перед ним вічним світлом, щоб показати йому дійсний до соціального щастя шлях, щоб не пропали марно сили того, хто їх зважив ся віддати за рідний край. Чого ж від Антоновича вимагав рідний край і що Антонович для нього зробив?

Часи діяльности Антоновича — друга половина минулого віку,— в історії нашого краю часи сумні. Правда, були вони не веселі й раніш, але в сей період болячіш відчулось те, що ледве помічалось раніш. Ми говоремо про наше національне життє. Тільки в другій половині 19 віку, після Шевченка і „Основи“, виразно й гостро піднесено було наш національний прінціп: ми єсьмо одно з руських племен, але, яко окреме, мусимо мати право на повний розвій своєї національної культури. Раніш і ми себе і нас уважали тільки за руських і вдовольнялись користуваннем великоруською культурою: нас за се шанували, даровали. Тепер ми заявили, що хочемо бути не тільки руськими, але й українцями і на нас подивились інак. Наше становище загострилось і національна віра українських патріотів стала в очах де-кого єресю, сепаратизмом і п. подібн. Тією вірою перейняв ся і Антонович. Національне питаннє було для нього справою народньою, демократичною. Початок своєї громадської праці в 60-х роках він власне й ознаймував демократизмом і служуваннем народній масї і на сїй точці він стояв до кінця життя. Отже і національним він уважав все те, що потрібно для народнїх мас. Але національні потреби ріжноманітні і вони обхоплюють собою все народне життє, з усїма його вимогами, як духовними так і матеріяльними.

Що з тих потреб уважав Антонович за потрібне швидче вдовольнити і який бік в національному життї він визнавав за потрібне особливо культивувати? Перед громадським дїячем того часу малював ся ясно ріжноманітно-убогий стан нашого народу, — річ тільки була в тому, чим тому стану зарадить? Відповідно ріжним поглядам на се питаннє і наша інтеліґенція розкололась на дві головнїші ґрупи. Одна, соціально-полїтичного напрямку, вважала, що запомогти нашому краю може тільки соціально-полїтична воля всієї Росії, до чого українцям, разом з другими народами, й треба йти. Друга ґрупа вважала, що таке визволеннє річ далека і певнїше буде, коли народу дати освіту, звичайно, в мові

рідній. А як уряд освічувати народа в українському дусї не хоче, то треба для сього створити відповідну інтелїґенцію і підтрімувати різні просвітні заходи серед самого народу. Остаточна мета була, щоб народ пізнав себе і відповідно самопізнанню здобув у державному життї все для себе потрібне. Межи обома сими поглядами не повинно бути ріжниції, але через умовини часу, через той зміст, який надавав ся народнїй освіті і, особливо, через різне розуміння терміна „національний“, обидві ґрупі виключали одна одну. До другої з них належав Антонович. Разом з іншими він поставив на своєму прапорі охорону рідної національности та пробудження національної свідомости і по своєму оффіціальному становищу та високому науковому цензу мав великий історичний вплив на справу національного нашого розвою. Я не говорю про цїлком очевидну його роботу въ Ґеоґрафічному товаристві, „Київ. Старинї“, Товаристві Нестора-лїтописця, де він виясняв різні сторони нашої давньої історії і навчав пізнавать, „чия правда, чия кривда і чиї ми дїти“. Я хочу сказать про нашу національну працю, про той вплив, який мав Антонович перш за все на молодь. Не одно поколїнне її, що належить тепер до ріжних соціально-полїтичних шкіл, перейшло через горнило національного вчення Антоновича. Він помагав їм пізнавати рідний край, читав їм виклади на цїкаві для них теми. І в усїй подібній його працї він мав на метї одно: щоб збільшились кадри рідньої інтелїґенції, щоб більшились ті рідні ратаї, що гасло національної свідомости понесуть в народ. І рахунки й жертви Антоновича не були даремні. Під його впливом виростали українські патріоти і зерно проповіди його на довгі часи лишалось іскрою в їх серцях. Така вага національної роботи Антоновича. Але не тільки впливом на молодь обмежувалась його праця. Прийшли новіші часи; підросла та колишня молодь, намножились і другі українські патріоти і до їх обеднання в значній мірі спричинив ся знов таки Антонович. От через що демократичні напрями різних українських сфер ведуть близче свое істнування від сполучених з ініціативи Антоновича свідомих українських елементів.

Справа розбудження української національної свідомости, полїтично цїлком не революційна, не була одначе легка. Проповідь українства стрівае часом серед своїх-же, але не сві-

домих українців, погордливу одповідь: на-що марно тратити час на непотрібну й штучну роботу відродження України, коли лекше й краще всього користуватись велико-руською мовою і культурою. Така відповідь вимага багатьох моральних і розумових сил для її цілковитого спростовання, яке в коротких словах містить ся в тому, що загально-людський поступ може найлекшим способом провадитись тільки в близьких для народа формах його рідньої культури і що все природне мусить дати самі кращі овочі. Для ілюстрації сієї тези найліпше знадобив ся розвій українства в Галичині, тому Антонович був одним з найперших, що зрозумів вагу Галичини для нас. Вона мусила стати не тільки новою Січю, де розлягало вільне українське слово, але й місцем спроби для розвою різних сторін української культури. Коли наша ідея може здійснити ся там в малому обсягу, то тим паче повинна розвитись в российській Україні. І як ми бачимо, Антонович не помилив ся. Він весь час підтримував зносини з галицькими народовцями і оскільки міг, помогав розвою національної української ідеї в Галичині, памятаючи, що праця для Галичини се праця для нас.

Такою представляєть ся нам безперечна позитивна роля, що її відіграв у нашому національному життю Антонович. Найбільша й найпевніша його заслуга та, що в найгірші часи нашої історії він найвище держав стяг національної самостійности України і був одним з небагатьох, що підтримували вогонь нашого національного відродження. І сей вогонь освітлював не тільки тих, що були близько до Антоновича в славному Київі. Він освітлював і тих, що були далеко від нього. Розсипані по всїх світах, вірні сини України згадували не раз, що не погас той вогонь, який запалив їх души, що невмирущим світлом він горить далеко від них в осередку рідньої України, що біля того вогню маеть ся певний вартовий, Антонович; — і думка про той національний вогонь дорогим теплом осявала серця тих далеких закинутих синів української землї. І ще більше підтримувала в них любов до рідного краю і рішучість служити йому до кінця.

Записка Вол. Антоновича в справі обмежень української мови [1].

Малорусская литература регулируется особеннымъ постановленіемъ, изданнымъ въ 1876 году; въ силу этого постановленія на малорусскомъ языкѣ могутъ быть разрѣшаемы цензурою только оригинальныя беллетристическія сочиненія и историческіе документы, и то не иначе, какъ съ разрѣшенія мѣстнаго цензора, утвержденнаго главнымъ управленіемъ по дѣламъ печати, т. е. должны проходить двѣ степени цензурнаго контроля. Всѣ другія сочиненія, преимущественно же содержанія религіознаго, педагогическаго, книги для народнаго чтенія, для дѣтскаго возраста, сочиненія ученаго содержанія, а также переводы беллетристическихъ сочиненій изъ другихъ литературъ безусловно были воспрещены.

Очевидно, объектомъ воспрещенія служило не содержаніе книгъ, въ которомъ невозможно было предугадывать нежелательнаго направленія, а самый языкъ, на которомъ написаны были эти книги. Въ исторіи цензуры всѣхъ странъ подобное отношеніе къ языку встрѣчается довольно рѣдко— нѣчто подобное мы встрѣчаемъ развѣ въ отношеніяхъ нѣм-

1) Записка ся написана з поручення іст.-фільол. факультету київського університету в 1905 р., з приводу запитання комітету мініс́трів у сїй справі. Друкуємо її в сїм томі, присвяченім памяти покійного нашого історика, як одно з останнїх писань покійного, інтересне як для його біографа так і для історика українського житя. *Ред.*

цевъ къ чешскому языку при Фердинандѣ II и его преемникахъ, въ отношеніяхъ англичанъ къ ирландскому языку при Кромвелѣ или въ дѣяніяхъ польской духовной цензуры въ XVII столѣтіи, истребившей десятки тысячъ экземпляровъ русскихъ лѣтописей и книгъ потому только, что онѣ написаны были по-русски и, по мнѣнію истреблявшихъ ихъ духовныхъ цензоровъ, признаны были ненужными. Но въ указанныхъ случаяхъ, помимо условій мѣста и времени, цензурныя мѣры объясняются съ одной стороны религіознымъ фанатизмомъ и съ другой—предшествовавшею упорною борьбою политическою и литературною; между тѣмъ какъ въ данномъ случаѣ ничего подобнаго не существовало и малорусская литература, проявляя любовь къ родинѣ и своему народу, въ малѣйшей мѣрѣ не нарушала общегосударственныхъ интересовъ и обязательнаго правового порядка. Мотивы запрещенія 1876 года намъ вполнѣ не извѣстны, но, насколько можно судить по отзывамъ поборниковъ запрещенія, мотивы эти сводятся къ слѣдующимъ положеніямъ:

1) Малорусскій языкъ не существуетъ — это лишь говоръ общерусскаго языка, и затѣя создать малорусскую литературу — попытка праздныхъ людей, не имѣющая никакой будущности. — Есть ли малорусская рѣчь — языкъ, нарѣчіе, говоръ или діалектъ, не беремся судить, это вопросъ спорный, и назначеніе ранга, къ которому слѣдуетъ отнести эту рѣчь, охотно представляемъ филологамъ-спеціалистамъ по славяновѣдѣнію; но для насъ несомнѣнно то, что на этомъ говорѣ или нарѣчіи говоритъ много милліоновъ народа, что, при изгнаніи семейной рѣчи изъ церкви, школы и даже изъ книги, народъ задерживается въ своемъ развитіи, быстро забываетъ пріобрѣтенное въ школѣ, съ трудомъ пріобщается къ культурной жизни и, въ лучшемъ случаѣ, теряетъ много времени на усвоеніе знаній, преподносимыхъ ему въ формѣ не вполнѣ понятной и привычной. Опасеніе, что праздныя люди могутъ создать литературу на несуществующемъ языкѣ, ниже всякой критики. Если бы возможно было допустить существованіе странныхъ людей, которые стали бы писать на несуществующемъ языкѣ, то отъ дѣяній ихъ никому не произошло бы вреда; они въ должной мѣрѣ были бы наказаны, неся непроизводитель-

ныя затраты на напечатаніе книгъ, которыхъ никто не сталъ бы читать, и плачевные результаты такой дѣятельности прекратили бы попытку лучше всякихъ запретительныхъ мѣръ.

2) Малорусская литература не нужна. Образованные малороссы могутъ пользоваться русскою литературою, для народа же можетъ существовать областная литература на его семейномъ языкѣ, отвѣчающая его несложнымъ духовнымъ потребностямъ. Но запрегъ 1876 года именно упраздняетъ возможность существованія такой подлитературы: не говоря уже о запрещеніи священнаго писанія въ малорусскомъ переводѣ, не смотря на предстательство Академіи наукъ и на изданіе этого перевода лондонскимъ библейскимъ обществомъ, по малорусски нельзя издать ни житей святыхъ, ни молитвенника, ни духовнаго поученія и т. п. — Если въ этомъ отношеніи является преграда для удовлетворенія настоящей духовной потребности, то не менѣе стѣснены и потребности житейскія, болѣе матерьяльнаго характера; такъ, цензура стѣсняется пропускать книги для народнаго чтенія, посвященныя гигіенѣ, сельской медицинѣ, хлѣбопашеству, скотоводству и т. п. Намъ извѣстны факты запрета популярныхъ книгъ, трактующихъ о дифтеритѣ, холерѣ и т. п. Одинъ авторъ, написавшій о новомъ, весьма полезномъ способѣ запашки (черный паръ), успѣлъ добиться права напечатать свою книгу только благодаря покровительству министерства земледѣлія, гдѣ онъ доказалъ, что со времени введенія этого способа запашки въ его уѣздѣ, прекратились платежныя недоимки крестьянъ. И то сочиненію своему онъ долженъ былъ придать діалогическую форму, выдавая его такимъ образомъ какъ бы за беллетристику.— Такимъ образомъ запрещеніе 1876 г. упраздняетъ даже возможность существованія этой скромной областной литературы, которой пользу готовы признать противники малорусской литературы.

Насколько нужна малорусская литература для интеллигенціи, объ этомъ можно спорить, вести научную и литературную полемику, но странно рѣшать дѣло запретомъ, пока есть люди, желающіе писать и читать книги на данномъ языкѣ. Вопросъ этотъ можетъ рѣшить лишь самая жизнь. Если дѣйствительно существованіе малорусской литературы

окажется излишнимъ, то она сама собою прекратится: никто не станетъ писать и издавать книгъ, которыя останутся безъ читателей и покупателей; если же малорусская интеллигенція дѣйствительно нуждается въ своей литературѣ, то никакое запрещеніе не въ состояніи уничтожить этой нужды, оно лишь вноситъ мотивы ненужнаго раздраженія и ставитъ обывателей въ нѣсколько унизительное положеніе, подвергая ихъ культурныя потребности предусмотрѣнію посторонней опеки.

3) Малорусская литература не имѣетъ будущности, потому что стала развиваться слишкомъ поздно. Трудно судить, насколько вѣрно это положеніе, такъ какъ оно основано не на фактическомъ матеріалѣ, а на соображеніяхъ о будущемъ. Насколько можно судить по фактамъ настоящаго и давняго прошлаго, гороскопъ будущаго представляется намъ не столь безнадежнымъ: за время недолгаго своего существованія малорусская литература сдѣлала неимовѣрные успѣхи; она выросла и количественно, и качественно и, не смотря на запретъ, пользуясь возможностью издавать книги въ Галиціи, выросла до значительныхъ размѣровъ.

Около половины прошлаго столѣтія одинъ изъ противниковъ малорусской литературы любилъ повторять остроту, что вся эта литература равняется $6^1/_2$ фунтамъ; между тѣмъ въ настоящее время литература эта производитъ множество книгъ популярныхъ, беллетристическихъ, научныхъ; на малорусскомъ языкѣ издаются разнородныя періодическія изданія, читаются лекціи въ университетахъ Львовскомъ и Черновицкомъ, ведется преподаваніе въ гимназіяхъ, снабженныхъ полнымъ наборомъ учебниковъ, ведутся дебаты въ галицкомъ сеймѣ и въ общественныхъ собраніяхъ и т. д. Число малорусскихъ писателей насчитываетъ сотни именъ, какъ въ томъ можно убѣдиться по исторіи литературы проф. Огоновскаго или по антологіи „Викъ“, изданной въ Кіевѣ. Будетъ ли этотъ ростъ продолжаться въ будущемъ въ той-же прогрессіи, или остановится, мы не знаемъ — на это отвѣтъ можетъ дать лишь будущее, но во всякомъ случаѣ запретительныя мѣры могутъ лишь усилить ростъ запрещенной литературы и притомъ, къ крайнему прискорбію, пріучить любителей этой литературы искать

удовлетворенія своей культурной потребности за границами своего отечества.

4) **Существованіе малорусской литературы ведетъ къ политическому сепаратизму.** Этотъ аргументъ, имѣвшій, какъ кажется, преобладающее вліяніе какъ главный мотивъ, вызвавшій стѣснительныя цензурныя мѣры, построенъ на странномъ смѣшеніи двухъ совершенно различныхъ понятій: національности и государства. Національностью мы называемъ совокупность антропологическихъ, этнографическихъ и духовныхъ признаковъ, которыми отличается одна группа человѣчества отъ другой; признаки эти выработались самою природою подъ вліяніемъ весьма сложныхъ природныхъ факторовъ: смѣшенія расъ, климата, занятій, пережитой исторической судьбы и т. д.; какъ все, созданное природою, признаки эти отличаются большою устойчивостью. При большихъ усиліяхъ можно, конечно, истребить какой-нибудь внѣшній признакъ національности: напримѣръ, воспретить національный костюмъ, національную архитектуру или, въ рѣдкихъ случаяхъ, національный языкъ, но отъ такого истребленія, требующаго съ одной стороны большихъ непроизводительныхъ усилій и причиняющаго другой сторонѣ значительную долю страданій, національность не исчезаетъ: такъ, послѣ 600 лѣтъ давленія, англичанамъ удалось лишить большинство ирландцевъ ихъ національнаго языка, но тѣмъ не менѣе ирландцы сознаютъ себя отдѣльною національностью, и въ парламентѣ и на митингахъ ведутъ упорную борьбу съ англичанами на англійскомъ же языкѣ.

Совершенно другое значеніе имѣетъ понятіе о государствѣ. Государство возникаетъ не вслѣдствіи силъ природы; оно—продуктъ человѣческаго ума, сложившійся по требованіямъ исторической жизни; это союзъ, въ который вступили люди одной или многихъ національностей съ цѣлью обезпечить внѣшнюю безопасность и внутреннее благоустройство. Обозрѣвая современныя намъ государства, мы можемъ замѣтить, что за немногими исключеніями, по большей части весьма небольшихъ государствъ, нигдѣ границы государства не совпадаютъ съ границами національности.

Въ этомъ отношеніи мы встрѣчаемъ три разнородныя явленія: а) на территоріи одной національности возникло

нѣсколько государствъ (напр.. Пруссія, Баварія, Саксонія, Вюртембергъ и другія мелкія германскія государства; Англія и Сѣверо Американскіе штаты; Сербія и Черногорія и др.). b) Въ предѣлахъ государства нѣтъ отдѣльной, одноименной съ нимъ національности, а лишь группа различныхъ національностей, связанныхъ между собою общею государственною властью (Австрія, Швейцарія). с) Есть національности, и это встрѣчается чаще всего, не составляющія отдѣльнаго государства, но входящія въ составъ одного или нѣсколькихъ государствъ, основанныхъ другими національностями; эти безгосударственныя національности, въ огромномъ большинствѣ случаевъ, не мечтаютъ объ образованіи отдѣльныхъ государствъ, но дорожатъ сохраненіемъ своего природнаго національнаго типа и въ правѣ разсчитывать на то, что государство, въ составъ котораго онѣ входятъ, въ пользу котораго несутъ государственныя повинности и съ которымъ раздѣляютъ историческую судьбу и гражданскій бытъ, дастъ имъ возможность сохранить свой типъ и развивать его по пути культуры. Только весьма немногія національности стремятся болѣе или менѣе интензивно къ политической обособленности, и это бываетъ лишь въ тѣхъ случаяхъ, когда извѣстная національность (напр. Венгрія) имѣетъ историческую традицію о томъ, что она, въ недавнее относительно время стояла во главѣ извѣстнаго государства и потеряла свое положеніе послѣ упорной борьбы.

Примѣняя все сказанное къ малорусской народности, мы должны признать, что народность эта совершенно лишена государственнаго инстинкта; она не только не составляла отдѣльнаго государства, но добровольно отклонила образованіе таковаго, даже въ тотъ моментъ, когда историческія обстоятельства давали на то возможность (въ половинѣ XVII ст.). Малороссія вошла въ составъ Русскаго государства добровольно, безъ завоеванія и борьбы и, вслѣдствіе этого, привнесла въ новое государство лишь чувство любви и единенія безъ тѣни всякаго раздраженія или озлобленія.

Малорусская литература никогда не подымала даже намека о политическомъ сепаратизмѣ и всегда считала этотъ мотивъ для себя чуждымъ. Такимъ образомъ преслѣдованіе малорусской литературы изъ-за опасенія политическаго сепаратизма представляетъ лишь продуктъ недомыслія и смѣше-

нія стремленій культурныхъ съ политическими. Въ иныхъ же случаяхъ является результатомъ некультурнаго и грубаго инстинкта, въ силу котораго мало развитые люди способны порицать всѣ формы быта, не похожія на тѣ, къ которымъ они привыкли, и требовать вещи невозможной—отождествленія природныхъ этнографическихъ и культурныхъ особенностей по своему образцу.

Въ виду всѣхъ высказанныхъ мотивовъ я полагаю, что исключительныя стѣснительныя мѣры, сковывающія малорусскую печать, должны быть устранены, и что печать эта должна быть уравнена въ цензурномъ отношеніи съ цензурными постановленіями, обязательными для русской печати. Полагаю, что въ данномъ вопросѣ это единственный исходъ, удовлетворяющій принципу справедливости и вполнѣ отвѣчающій высокому достоинству государства.

Проф. Владиміръ Антоновичъ.

Про український орнамент.

Нарис **Миколи Біляшевського.**

Природжений чоловікови ще з самих найдавніших часів, з яких ми його знаемо, порив до артистичної творчости, з перших-же хвиль свого обявлення, йшов двома шляхами.

В однім панувала хіть перенести в житте, в реальні форми ті представлення, які зароджувались і потім приймали більш-менш закінчені риси в душі чоловіка — се те, що звичайно зветь ся чистим мистецтвом.

В другім напрямі той-же порив проявив ся в оздобах річей, що мали тільки утілітарне значінне — се прикладове мистецтво. Через усі доби, у всїх народів ми маемо спромогу прослідити, як йшли, ступнево ширючись, обідві сї великі частини, одна з одною переплїтаючись, одна одну доповнюючи.

Коли ми зупинимо ся на другій з них, — на мистецтві прикладовім, то ми бачимо, що найдавнїшою оздобою е те, що зветь ся орнаментом.

Маючи підставою, як і инші розділи мистецтва, ритм,— орнамент зпочатку складаеть ся з найпростїших елементів, в дальшім-же русї, підлягаючи закону еволюції, дїлить ся, приймае вже більш розвиті форми, знаходить для себе все нові й нові ца́рини пристосування, підлягае, як і инші обяви духового життя чоловіка, міграції і, звиваючи собі гнїздо у якого-небудь народа, жие в нїм, жие з ним, міняеть ся і, взагалї, стае рисою, рисою виразною, яскравою,

що характеризує нарід, його дух, окремности творчости сього духу — в сїм значінне орнаменту кожного народу, між ними — й українського.

Застановлючись на останнїм, мушу пояснити, що дальший зміст мого відчиту буде мати лише інформаційний характер. Але все-ж таки менї хтїло ся-б хоч злегка відзначити головнїші риси українського народнього орнаменту.

Тут, насамперед, треба констатувати його величезне розповсюдженне. Коли ми оглянемо яке-небудь саме невеличке хазяйство селянина — його хату, ріжні домові річи, його одежу — ми усюди бачим широку течію артистичної творчости, що виливаеть ся в ріжних формах орнаменту. Уже один сей факт такої ширини фантазії народу може служити характерною рисою його духу.

Замкнений у тїснім крузї селянського побуту, стихійний, інтенсивний порив до краси не минае нїчого, де е хоч яка можливість умістити оздобу: стїна хати, ярмо, рушник, кожух, сорочки і т. д. і т. д. — все се стае тлом, на котрім в виразних рисах виявляеть ся осібність духу і разом з тим осібність творчости нашого народу.

Одначе, не вважаючи на таку видатну вагу, на таке видатне значінне орнаменту в житю люду, звертаючись до питання, що зроблено до сього часу в напрямі студіювання його, ми повинні сказати, що зроблено дуже і дуже мало. Тут треба констатувати якусь незрозумілу ріжницю в збіранню етноґрафічного матеріалу, того матеріалу, що стае підставою для кожної наукової працї. В той час, як обяви духу народу, його історії, його життя, які висловились в думах, піснях, казках і т. д., збирають ся вже близько сто років, назбірано їх дуже багато і поволї йде їх систематизація і оброблюванне, на другу частину, що мае, як показав я вище, таку саму вагу, — на так звану матеріальну етноґрафію взагалї і в тій лїчбі і на орнамент не звернено ще уваги, якої вона заслуговуе.

Що до збірання такого матеріалу, то найдавнїша збірка, не систематична правда, заховуеть ся в етноґрафічнім відділї Московського Румянцевського музею, як наслїдок по бувшій при кінцї шостидесятих років етноґрафічній виставі. Збірка ся вийшла яко невелика частина загальної збірки етноґрафічних річей ріжних славянських народів.

Потім, серед сїмдесятих років при Полуднево-Західнім відділї ґеоґрафічного товариства, що заснував ся у Київі, закладено етноґрафічний музей вже спеціально український, і він почав поволї стягати речі, але в короткім часї після свого заснування, тільки приступивши до роботи, відділ був замкнений „по независящимъ обстоятельствамъ", а збірка його музею попала до комори одного з членів, де, завдяки мишам і часу, майже зовсїм розпалась. Можна тепер тільки пожалїти, що через сї незалежні обставини, що ставали на перешкодї кожній навіть чисто культурній або науковій українській справі, було підрізано у коренї і дїло збирання етноґрафічного матеріалу, пожалїти можна тим більш, що се було тридцять лїт тому, коли народ, тільки ще недавно визволений від кріпацтва, міцно ще держав ся вікової старовини у своїм побутї і від усеї обстави його життя віяло ориґінальним, самобутнїм духом.

З того часу пройшло більше двадцяти пяти років, коли майже зовсїм нїчого не робило ся в сїм напрямі. І можна собі тільки представити, скільки за сей довгий протяг часу загинуло, безслїдно счезло річей, що мали і наукову і артистичну вартість. Тільки у самого кінця минулого віку знову розпочали ся роботи по збіранню матеріалу при музею ім. Олександра III. У Петербурзї почав будовати ся етноґрафічний музей, теперь вже скінчений, і для нього широко почали збірати по усій Росії матеріал, не минули й України.

У нас, на місцї, невеличку збірку мав до останнього часу музей Полтавського земства і тільки тепер збиранне пішло більш інтензивно. Такі ж невеличкі збірки містять ся в подїльскім церковно-археольоґічнім музею і в місцевім волинськім барона Штейнгеля.

З початком двадцятого століття робота поширилась; в 1902-ім роцї в Харькові при XII-му археольоґічнім з'їздї було відчинено спеціально українську етноґрафічну виставу. Після з'їзду думало ся з річей, що були на виставі, скласти етноґрафічний український музей, але про відчиненнє сього музею щось і до сього часу нїчого не чути [1]). В 1905-ім роцї, в Катеринославі, теж з нагоди археольоґічного з'їзду —

---

[1]) Саме, коли складали сей нарис, ми стріли в газетах звістку про відчиненнє музея.

тринадцятого, відкрив ся місцевий музей імени Поля, де відділ етноґрафії займає одно з видатнїших місць; для утворення сього відділу були орґанїзовані спеціяльні екскурсії. В 1902-ім роцї в київськім місцевім музею з'явили ся перші дві шафі з етноґрафічними річами; поповнювались вони, за браком коштів, дуже поволї і лише тільки в 1906-му роцї, коли в музею було відчинено так звану кустарну виставу і після неї, майже увесь відділ ориґінальних річей — а їх була значна більшість, лишив ся музею, можна було заснувати окремий етноґрафічний відділ музею, що складаеть ся тепер з більше як семи з половиною тисяч ріжних річей, поки що — виключно таких, що мають на собі той або инший орнамент, або цікавих по формі [1]).

Але і все те, що тепер зібрано по ріжних музеях, зістаеть ся тільки невеличкою частиною того, що ще є в народа, що ще можна добути. Збиранне поки що йде несистематично, вириваеть ся то з одної, то з другої місцевости частина матеріалу, громадить ся се до купи, а проте ми ще не маємо спромоги намалювати широкого образу народньої артистичної творчости.

Кому приходилось подорожувати по наших селах, тому, навіть мимохіть, кидало ся в вічи, як на протязї кількох десятків верст, а часом і на меншім протязї, стрівають ся відміни: в убранню голови, в одежі, будівлї хат і найбільш в вужчій сфері, в сфері оздоби. Кожне село, приймаючи участь в загальнім життю цїлого народу, одначе живе й своїм окремим житем, виробляючи свої звичаї — більш, правда, в подробицях, свою „моду", як кажуть тепер і по селах. Найбільше відмін, не вважаючи на те, що основа лишаеть ся, трапляеть ся на широкім просторі народнього орнаменту. Таким чином, для того, що-б студії над орнаментом нашого народу були певні, треба ще і ще матеріялу, бо тут має значіння кожна риса, кожна відміна. І тільки зібравши до купи, і маючи у розпорядженню більшість матеріалу хоч по якій небудь галузи орнаменту, можна зробити велике дїло пізнання нашого народу з сього боку, з боку його артистичної творчости.

---

[1]) Ш. автор має на увазї тільки Росію і Україну російську. За її межами є тако ж кілька інтересних українських етноґрафічних збірок.
Ред.

Як ішло дуже поволї, з великими перервами, збиранне матеріалу, так само, навіть ще у меншій мірі, йшло розробленне й видаванне сього матеріалу. Початок наукового студіювання українського орнаменту положив д. Вовк, прочитавши р. 1874 на третїм археольоґічнім з'їздї у Київі відчіт: „Отличительныя черты южно-русской орнаментики". Починае він свій реферат заявою, що українська орнаментика е ще зовсїм не обслїдуваною частиною етноґрафії; з того часу пройшло більше тридцяти років, а становище сього питання зостало ся трохи не тим самим. В розпорядженню д. Вовка були тільки невеличкі колекції вишивок музею Полудново-Західнього відділу ґеоґрафічного товариства. На підставі сієї збірки д. Вовк і робить свої висновки, але попереду дае загальний нарис того, де і як український народ оздоблюе свої річи. Переходячи потім спеціяльно до вишивок, д. Вовк зупиняеть ся попереду на формах орнаменту і дїлить його на ґеометричний, рослинний і звірячий — се загальна система, давно прийнята наукою, прийнята також і знаним видавцем російського орнаменту д. Стасовим, за котрим іде і д. Вовк, роблячи тільки увагу, що при класифікації орнаменту треба дивитись не тільки на малюнок його, але мати на увазї й народнї назви ріжних взорів, — се може мати значінне для відновлення первісних форм їх. Але треба тут додати, що не можна дуже покладатись і на сї назви — орнамент виробляеть ся на протязї довгого часу, основа ріжних форм його може бути, та по більшій части і е, невідома, забута теперішньою людністю, а чисто зверхня подібність дае привід прикладати ту або иншу назву. В дальшім д. Вовк розбирае окремо, що дае матеріял для кожного з головних роздїлів орнаменту, — ґеометричного, рослинного і звірячого, і з чого вони складають ся. Не лишив він без уваги і колїр орнаменту, головно у вишивках, при тім замічае, що червоний колїр пануе в північних країнах України, а на південь до нього прилучаеть ся ще синїй, на Подїллю-ж — ще й жовтий та чорний. Дуже цїкаві, — се ми мусимо підкреслити, — уваги д. Вовка про ґеоґрафічний розклад типів взорів. Так, ґеометричний орнамент пануе у північних українських місцевостях, а в решті України—рослинний; звірячі-ж і архітектурні форми тільки на етноґрафічних границя з російським поселеннем. Основні тези працї д. Вовк ви-

словлює при кінці в таких твердженнях: 1) малюнок взорів переважно імітує рослинні форми, 2) між українськимими взорами нема цїлих дерев і фигур птахів, звірів, людей та будинків, 3) значна перевага колїрів червоного і синього і тільки на півднї — жовтого. До розвідки д. Вовка додано 10 таблиць малюнків взорів.

Одночасно з працею д. Вовка над українськими орнаментами працювала О. Косач. Її праця, під титулом: „Український народній орнамент. Вишивки, ткани, писанки“, вийшла у Київі в 1876-ім роцї. Тодї, як у д. Вовка матеріял був ріжноманїтний, без зазначення, звідки він походив, пані Косачева зібрала взори тільки з одної місцевости — з Новоград-Волинського повіту і розклала його у систему і для наукової працї такого характеру ся властивість її — відоме походження матеріялу — стає підвалиною для дальших студій. В передмові до таблиць, яких в виданню п. Косачевої аж тридцять одна великого формату, шановна авторка насамперед каже про походження українського орнаменту, при чім висловлює, що корнї його можна знайти у инших народів, але потім сї форми були українїзовані, розвиті, і розвій їх пішов не в сторону образову, а, як кажуть, в сторону розроблення поверхнї. Систематичний розклад взорів, що до місцевостей, з котрих вони походять, дає далї авторцї можливість занотувати, що найпримітивнїйші, первісні взори панують на півночи, більш розвинені і по формі і по колїрам знаходять ся на півднї. Потім — се треба теж підкреслити — що первісні взори шиття дуже подібні до тканих взорів і що взагалї сї первісні форми — виключно ґеометричні, широко розповсюджені і трапляють ся навіть в первісних культурах і у диких народів. Вірна метода, глибоке студіювання речи, нові погляди—ставлять сю працю Косачевої на видатне місце. Не дурно з приводу сього збірника читали виклади в Парижі, в Academie des Beaux Arts, учені Леже і Рамбо.

Так само обіймає собою матеріял з одної місцевости альбом взорів, зібранний панї Литвиновою, що вийшов зараз після альбому панї Косачевої — себ-то в 1878 роцї під титулом: „Южно-русскій народний орнаментъ. Вып. I. Черниговская губ., Глуховскій уѣздъ. Узоры вышиванія, тканья и рисованія“. Другий випуск сього альбому, що обіймає повіти тієї-ж Чернїговської губ.— Конотопський, Кролевецький, Новгород-

Сіверський і Стародубський, вийшов тільки 25 років пізнійше — в 1902-му році з приводу дванадцятого археольоґічного з'їзду в Харькові. В тім-же 1878-ім році редакцією „Кіевскаго Народнаго Календаря" видано два випуски альбомів п. Литвинової иншого характеру; се — „Русскіе народные узоры. Вып. 1. Малорусскіе узоры Черниговской и Полтавской губ. —Вып. 2. Узоры Черниговской, Курской, Новгородской, Подольской и Полтавской губерній". Не можна не помянути добрим словом покійну п. Литвинову, що з такою любовю, так старанно, добре розуміючи велике значінне того невеличкого на перший погляд діла, яке робила, збирала все, що давало гарного життє того народу, між котрим вона жила. У другім випуску першої її праці уміщено три, з повним знаннем діла написаних, статї: техника вишивання і догляду над тими матеріялами, що видають ся, потім про писанки і нарештї — пояснення українських взорів і малюнків [1]).

Таким чином ми бачимо, що на протязї 70-их років вийшов цїлий ряд видань, присвячених українському народньому орнаменту, правда тільки частині його, бо тут ми маємо найбільш вишивок, трохи взорів, плахт та килимів і трохи писанок. Основу було покладено, зроблено цїкаві висновки, що зазначили дорогу для дальшіх студій.

Але енерґічна праця, яку ми тут бачили, на сїм і стала. На протязї дальших двадцяти пяти років, окрім згаданого другого випуску — альбома п. Литвинової і де-кількох невеличких заміток, у нас тільки два видання, що мають суцїльність. Р. 1882-го полтавське губерньске земство, що дбало про розвій селянського промислу, видало альбом під назвою: „Мотивы малороссійскаго орнамента гончарныхъ издѣлій". З доручення земства проф. Зайкевич робив дослїди над гончарством Полтавської губ. і зібрав зразки сього промислу. Дослїди його не побачили світу, а на підставі зібраних зразків був виданий альбом, що про його мова. Альбом містить двадцять одну таблицю, де розміщено не зовсїм ретель-

1) З закордонної України збірку вишивок видав львівський „Клюб Русинок", 1895. Перед тим чимала і цїкава, але не систематична збірка ріжних орнаментованих предметів з галицької України вийшла в альбомі львівського промислового музею. *Ред.*

но з боку артистичного виконані зразки орнаменту, який трапляеть ся на мисках, горщиках, кафлях.

Друга праця вийшла тільки р. 1899-го і мае на меті дати докладний дослїд писанок. Се праця д. Кулжинського — „Описаніе коллекціи народныхъ писанокъ Лубенскаго музея Е. Н. Скаржинской". Як я згадував, і в попереднїх виданях, таких, як п. Косачевої, або Литвинової, було трохи видано й писанок. Ще більше їх було видано в ріжних закордонних виданнях, бо треба сказати, що писанки давно вже звертали на себе увагу і через свою ориґінальну красу, і через значінне, яке мають в сфері релїґійній, і ми, наприклад, маемо таку цїнну розправу, як проф. Сумцова — „Писанки" (1891 р. „Кіевск. Ст."). Але що мае велике значінне в виданнях, присвячених взагалї мистецтву і зосібно орнаменту—се-б-то малюнки, то тільки в виданню музею п. Скаржинської ми маемо дуже численний їх добір; власне, тут уміщено більше як 2200 малюнків, при тому більше як півтисячи писанок видано в колїрах, в натуральну великість. Що до тексту працї д. Кулжинського, то він складаеть ся з кількох роздїлів: показчик лїтератури про писанки, походженне звичаю робити писанки, звичай робити писанки в сучасному станї, клясифікація писанок по типам — все се зроблено досить докладно, повно [1]).

Отсе поки й усе, що ми маемо з видань, присвячених українському народньому орнаменту. Як бачим — се тільки початок, що, правда, ріс на довгім протязї тридцяти років, але так і остав ся початком. Вище зазначені видання торкнулись тільки частини матеріялу — велика сила його лежить ще грудою, жде робітників, жде світу.

Ріжнобарвною стрічкою переплїтають оздоби ріжних річей, які завжди перед очима, невеселе життє нашого люду, красять його, оскільки можна його скрасити, оповідають йому, співають йому, як співають піснї та думи про колишнє життя, та поволї, а тепер і швидко линяють, гублять свою яскривість, свое обличче.

Я не маю тут на метї широко розвивати, що таке орнамент, які його характерні риси, визначу тільки, що

[1]) В тім же роцї вийшло галицьке pendant до сього, в I т. Матеріалів до українсько-руської етнольоґії, в нїм 156 взірцїв в колїрах. *Ред.*

орнамент повинен мати тїсний з'язок з тим, що він оздоблює, при тому треба завжди знати міру, щоб не була порушена ґармонїя між формою самої річи і орнаментом. О скільки ми знаєм, усе це, завдяки артистичному почуттю, що крие у себе український народ, виявляеть ся на дїлї. Ся гармонїя, почування міри, скажу навіть якась обережність як в формі, так і в колїрах, але обережність свідома, з'являють ся характерними рисами українського орнаменту, що відрізняють його від орнаменту російського з одного боку і инших слав'янських народів — з другого. Залежить, далї, орнамент і від того матеріялу, з котрого зроблено річ. Ся залежність стае за основу дальшого розвитку ріжних типів орнаменту, що йшли кожний своею дорогою, маючи часом подібність лише в початкових елементах. Перенесенне одного типу на матеріял другою може дуже пошкодити артистичній цїльности — що ми не рідко й бачили в сучасних фабричних виробах. І в сїм напрямі я мушу зазначити уміліcть і якусь інстинктивну чуйність нашого народу, що в його орнаментї як такі переносини трапляють ся, то з відповідними що до матеріялу змінами. Нарештї, орнамент, щоб цїлком відповідати своїй ролї, повинен рахуватись з призначеннєм річей що їм служить оздобою. І тут, як в инших сферах уживання орнаменту, український народ виявляе природжене його характеру розумінне краси, розумінне, доведене тут до високої міри.

Усе се підкреслює ще раз потребу збірання і скорішого видання матеріялу з сїеї сфери життя нашого народу— сфери дуже широкої, як про се будуть свідчити навіть отсї коротенькі вказівки.

Звичайно, найдавнїшим орнаментом лїчить ся орнамент, що дае ріжного роду плетїнне: з лози, соломи, рогози, лика, ниток, вовни. Нїчого з сїї области ще не видано, зібрано дуже мало. Плетїнне дало початок ткацтву. Ткацтво широко розповсюджено по Українї, але окрім кількох взорів плахт, не видано нїчого.

А й тут, хоч ширина розмаху орнаментальної фантазії здержуєт ся техничними обставинами сього промислу, ми маемо численні взорі виткані, на полотнї, на рушниках, настільниках, ряднах, і т. д. Осібний розділ ткацтва складають коци, килими, коври. Видано їх всього кілька, а се цїла

область — велика по різнородности, інтересна по питанням походження її розвитку, і дуже цікава з боку артистичного. Далї йде гончарство — те-ж один з найстарших промислів, що завдяки відповідному для його ґрунту, широко розкинув ся по Українї. Ми бачили, що видано з сїеї царини — захоплено тільки невелику частину нашого краю, а, як я казав, кожна місцевість має свої відміни як в орнаментації, так і в формі. До гончарства близько стоять вироби з шкла — область зовсїм невідома ще нї науцї, нї артистам — майже нїчого ще не зібрано і не видано. Тим часом ми знаєм, що на Українї, переважно в лїсовій її сторонї, було колись і ще не дуже так давно багато невеличких гут, де вироблялись найпростїшим способом ріжні шкляні речи і те, що тепер зрідка ще можна знайти, робить враженне чогось ориґінального, що виросло тут, на місцї. Ми не маємо, далї, нї одної навіть розвідки про різьбу на дереві і приходить ся часом чути, що взагалї український народ дуже мало звертав уваги на оздоби деревяних річей. Але се цїлком хибно: різьба на дереві трапляєть ся часто; правда вона трапляєть ся в масї не усюди і є такі гнїзда, де народ кохаєть ся в нїй, містить її навіть там, де її й невидно — тим цїкавійще докладно зробити дослїди по таких гнїздах, але, поки що, навіть збіранне матеріялу, можна сказати, ще не почало ся як слїд. Нїчого не зроблено, потім, на широкім полї народнього малювання, окрім тільки писанок. Ми знаємо, що малюнки, то примитивні, то зовсїм артистичні, криють комини, містять ся над дверима, вікнами, по стїнах хат, оздоблюють деревяну посуду, широко розкинулись по скринях, мисниках, знаходим ми їх і на світських і на церковних речах. Тако ж нїчого не зроблено по таким віддїлами орнаменту, як різьба на кістках, корі, ґравірованне на залїзї й инших металях, викладки з ріжнокольорової шкури, які трапляють ся, наприклад, в дуже гарних формах, на кожухах, вирізки з кольорового паперу, якими оздоблюють стїни і т. д., і т. д.

Нарештї, ми маємо чи не найбільш усього розповсюджений рід орнаменту —на вишивках. Трапляють ся вишивки на свитах, очіпках, каптурах, навіть на задках чобіт, на хустках, рушниках, фартухах — більшість з сього остаєть ся ще не зібраною і не виданою — є тільки ма-

люнки кількох рушників. Найбільш усього вишивками, або пошиванками оздоблюють ся сорочки як чоловічі, так і, переважно, жіночі. На взори сих пошиванок і було звернено головну увагу в тих виданнях, про які я споминав ранійше. Видання ті мали в своїм розпоряджену ще небогато матеріялу, але деякі виводи, переважно п. Косачевої і д. Вовка, що до основних рис українських взорів, були зроблені, і тепер метою студій у сїм напрямі буде тільки їх поширити і де в чім доповнити. У мене під руками набрало ся останнїми часами чимало відповідного матеріялу і я хочу тут сказати дещо про пошиванки, зазначивши насамперед, що се буде тільки кілько уваг — матеріял же заслуговує на те, щоб йому було присвячено спеціяльну працю.

Всї ті зразки пошиванок, які трапляеть ся тепер зібрати по селах, а навіть і ті, що були підставою для вище зазначених видань, треба попереду розібрати, так сказати, з хронольоґічного боку. На наших очах іде зміна взорів, міняли ся вони і давнїйше, міняв ся і самий спосіб вишивання. Як відомо, тепер самий розповсюджений спосіб — вишиванне хрестами. Способу сього почали вживати не так давно — років 30 — 40 тому по деяких місцях, а де і пізнїйше. Вишиванне хрестами попереду ішло за старими взорами, а потім завдяки численним виданням усякого рода альбомів „малороссійскихъ узоровъ“, головним доставником котрих був між іншим і відомий „Никольскій рынокъ“ у Москві, альбомів, де, розуміеть ся, по більшій частині нічогісїнько не було „малоросійскаго“, в ужиток пішла всяка мішанина, що перевела ся тепер на взори цїлком вигадані, які нїчого спільного з народнїми взорами не мають. За для сієї мішанини я вважаю найкращим зовсїм виключити взори, що шиті хрестами і звертаюсь до давнїйших, яких можна було назбірати теж чимало. Розібравши сї старі взори по місцевостям і не вдаючись в докладний розгляд усїх способів шиття, можна зробити висновок, що на півночі України панував — він ще й тепер часто трапляеть ся — спосіб, що зветь ся настилуваннем або занизуваннем — він послїдуе ткацтву, як се вже зауважила п. Косачева, і більшість взорів сього типу однаково можно зробити і шиттем і ткацтвом. Характер сих взорів — виклично ґеометричний, і їх велика ґрупа, що містить в собі тисячі відмін, складаеть

ся з комбінацій простої або ламаної лінії. Найбільш розповсюджені відміни — хрести, квадрати і найчастійше — ріжних взірців ромби. Звичайний колїр взорів — червоний. Як ми схочемо тїснїйше зазначити площу і границї, де панує і покіль трапляеть ся сей тип орнаменту на взорах, то, як про се вже казали попереднї автори, і, між ними, д. Вовк — се будуть північні частини ґуб. Чернигівської, Київської, Волинської. Знаходить ся він і по за тими границями — у Білорусів та Великорусів, трапляеть ся і навіть має ще досї перевагу і в полудневих Славян, панує і у не славянских народів, як наприклад у Фіннів, трапляеть ся і у диких народів і в первісних культурах, як се зауважила п. Косачева. У нас на Українї сей тип орнаменту відповідає розповсюдженню північно української мови і границї сієї мови відповідають границям, що до них доходять і взори сього типу. Розуміеть ся, в сїм напрямі ще повинно зробити більш детальні розвідки, які можуть дати, на мій погляд, дуже цїкаві результат навіть в питаннях етнольоґічного характеру, але загальний образ можна установити й тепер.

На великім просторі полудневої України, де панує полуднево-українська мова, як показують нам старосвіцкі взори житя, орнамент їх носить инший характер, який доводить, що для утворення його треба було багацько часу і природженого народови талану, завдяки чому орнамент розви вся, вбрав в себе ту красу, яка жила в душі народу. Що до способів шиття взорів сього справжнього українського орнаменту, то ми врівнї з першим настилуваннем, або шиттем гладдю, бачим широкий розвиток инших способів— мережки та вирізування, що по де яких місцях, як наприклад у Полтавщинї, навіть і тепер мають перевагу над першим. Сі два способи — гладь з одного боку і мережка та вирізуванне з другого трапляють ся або кожний окремо, або сполученими в взаємних комбінаціях. Як ми подивимось на ті розмаїтї, виявлені в тисячах відмін взори сього справжнього українського орнаменту з боку їх форми, то ми маємо спромогу констатувати, перше, що через більшість їх проходять де дуже виразно, де тїльки як відгук мотиви ґеометричного характеру, то дуже подібні до первісних, пануючих на півночи України, то — дуже міцно змінені, развиті, перероблені і переролоблені з великим почут-

тем краси. Сї ґеометричні форми, хоч і складають більшість, але не цілком виявляють характер орнаменту взорів полудневої України: спільно з ґеометричними ідуть тут і форми рослинні. Я не буду торкатись питань походження і витворення сих останнїх форм, замічу тільки, що тут могли мати місце два процеси: з одного боку де які з форм ґеометричних, через ступневий розвиток, придбали форми рослинні, з другого справжні рослинні форми, завдяки схематизації, а потім і стилїзації, ввійшли до орнаменту взорів, цілком відповідаючи його характеру, так що, наприклад, сполученне на однім взорі мотивів ґеометричних з рослинними — а се трапляеть ся часто, нічим не вадить цїльности та гармонії малюнку. Зязок ґеометричних та рослинних форм, дуже уміле трактованне речи, відповідність її призначенню, а нарештї — артистичне виконанне і служить характерними рисами взорів середньої України. Що до колїру їх, то більш на північ був дуже розповсюджений, але не виключно — білий колїр, і саме шитте звало ся, як напр. в Чернигівщинї, шиттем білю; до білого прибавляли часом трохи червоного, або чорного, але так вміло, що зявляла ся якась лагідність тону, не було нїчого, що б різало очи. Дальше на південь як колїр, так і малюнок взорів приймають більшу інтензивність і хоча білий тон остает ся, але поруч з ним вживаеть ся в значно більшій мірі чорний, червоний, а часом і жовтий та синїй. Як я вже зазначив, орнамент сього типу панує в південній половинї України себ-то в південних частинах губ. Чернигівської, Київської, Волинської, та в губернїях Полтавській, Подільскій, в Харківщинї та Катеринославщинї.

Який-же головний висновок можна дати з сього поверхового огляду взорів шиття? На мою думку, можна констатувати, що колись ґеометричні мотиви сього розділу орнаменту були в загальнім уживанню у того люду, що жив на території теперішньої України і навіть далеко по за кордонами її, були спільними, загальними, як була одною і давнїшня праславянска мова. З протягом часу, завдяки історичним иншим обставинам, сї первісні форми орнаменту приняли спеціяльні, осібні риси, що, як і мова, характеризують українский народ, і в їх, як і в мові, заховують ся старі елементи.

Я певен, що більш детальна праця над українським орнаментом взагалі дасть спромогу провести більш тіснійш-паралелі між ним і иншими обявами що характеризують культурне обличче нашого народу. З другого боку я певен, що така праця повинна бути, і сей мій поверховий нарис сучасного стану питань про український орнамент мав метою показати, що поки тільки кришки зібрано звеликого столу народньої кількавікової праці, то звернутись до усїх, що мають з'язок з народом, з закликом допомогти спільній праці пізнання сього народу, котрий, залежний від ріжних обставин, переважно економічно-соціяльного характеру, губить цо широкій дорозї життя усе те гарне, міцне, свое, що прийшло ся йому в спадщину. Тут в сфері народньої артистичної творчости зберегти усе те, що виробляло ся віками, і що тепер так швидко, на наших очах гине — се пильна, неодкладна справа. Кожна хата, комора, скриня криють в собі скарби народньої творчости — і так легко, поки ще не зовсїм пізно, добути їх звідтїль — зробити се зможе кожний, хто тільки схоче. А працювати у сьому напрямі треба, тепер треба, коли тільки починаеть ся в широкім маштабі праця над нашим відновленнем. Працї треба, що б заховати на будучність те, що ми ще маем, і щоб на підставі сього широко та високо розкинулась, природжена нашому народови артистистична творчість, в формах нових, сильних, але вирослих з старого коріня, бо тільки тодї буде вона нашою, рідною.

Забуті межі давньої Київщини.

Історично-топоґрафічна студія

Леонида Добровольського [1]).

Ті відомости, що тут подаемо, були наслїдком екскурсій, сливе завжди піших, що уряджувались р. р. 1907 і 1908 з метою історично-топоґрафічною і почасти етноґрафічною.

Територія, що ми оглядаемо, представляе собою трикутний простір біля Киïва, праворуч Днїпра, утворений бігом головної ріки і двох її віток—Стугни і Ірпіня, з яких вершина першої дуже близько (верстов всього на 12) наближаеть ся до середини другої в околиці мотовилївської залїзничої станції.

В середині зазначеного простору міститьь ся частина приднїпрянського нагіря, що сливе скрізь оточена природними границями і піднесена пересїчно до 90 сажень над рівень моря; середину сю скрізь покраяно, особливо поблизу з Днїпром, влоговинами для стоку околишньої води.

Природа місцевого рельефу, поруч з иншими фізичними умовами, відбилась на відносинах між сусїднїми частинами і споконвіку повинна була зазначити як шляхи зносин водою і суходолом, так, разом з тим, і препони їм, що були неминучі в пору колишньої небезпеки тубільцїв від ворогів.

---

1) Читано 26/IX на засїданню історичної секції Українського Наукового Товариства.

Два давніші шляхи (київо-васильківський і київо-фастівський) і не так давно збудована південно-західна залїзниця [1]), що йде по гребіню межиріча перше рік Дніпра й Ірпеня, далї Стугни й Унави (вітка Ірпеня), служать прикладом напрямків для зносин суходолом, зазначених природними умовами. В старовину Днїпро, Ірпінь і, може бути, бідна на воду тепер Стугна були природними межами для сеї території і повинні були чи могли служити для зносин водою.

Напрям Днїпра на південь і на південний схід, а долишнього бігу Ірпеню на північний схід і місцями рівнобіжний протяг їх річкових долин пояснюють, що низка днїпрових і ірпеньських віток лежить сливе на простій лїнії (напр., 1) Віта + Бобриця, або 2) Стугна + Плиська, вітка Унави).

Лїнії річних сістем, що зближують ся у гребіня зазначеного межиріччa, йдуть (від північного сходу до південного заходу) неначе поясами, сливе рівнобіжно одна одній, і ся рівнобіжність викликає відповідні наслідки.

Наприклад, Поросеє, що лежить далеко на південь і захід від окраїн простору, що студіюємо тепер, потім р. Стугна (з продовженнями: р. Плиською і понизем Унави), що утворює південну підвалину нашого трикутника, а також зближенне річок Віти і Бобриці, що знаходить ся на пів дороги від Київа до Постугня,—всї сї лїнії були в свій час неначе природними межами для прикиївської території. Тут, в запомогу природі, споружались колись будівлї, що мали ту само мету — вкупі природними й робленими препонами розмежувати країни, що торкались одна одної.

Вагу відповідних до зазначеної мети природних властивостей було здавна спостережено, так що зближенне, напр., недалеко від мотовилівської залїзничої станції басейнів р.р. Стугни і Ірпіня, при невеликому і доволї вузькому прохватї межирічного гребіня в бік Фастова, дало тут можливість збудувати двічі, з великим упливом часу між кожним разом, дві лїнії межевих:

---

[1]) Вона дуже вигинаєть ся, по вимогам рельєфу, між Київом і с. Глевахою і далї випростуєть ся в напрямі до васильківської і мотовилівської станцій.

а) двох так званих „змієвих“ валів, що сходять ся в с. Плисецькім—їх можна зачислити до велико-княжої доби, і

в) подвійних „посїчів“ (русько-польського кордону XVII — XVIII в. в.) з низкою так званих „радут“, що тягнуть ся на просторі між хутором Підсолтанівкою і д. Сподарцем.

Огляд отсього простору землї, що лежить недалеко від фастівського, тільки природно незакритого верхівя прикиївського трикутника, а ще ранїше ознайомлення з приблизно 20-ти верстовою стягою, що починаєть ся від с. Ходосївки, йде вдовж річки Віти, перерізує залїзницю біля боярської станції і йде потім до сполучення біля однойменного села річки Бобриці з Ірпінем, і буде змістом нашої студії.

Як відомо, територія теперішнього Києва неначе означена наперед природними його властивостями, і трохкутний простір, замкнений долинами р. р. Днїпра, Либеди і Сирця [1]), повинен був з давних-давен стати за міське ager. Найвигоднїший доступ до нього з-окола спершу можливий був тільки через лїнїю межиріча між початками Либеди і Сирця, яка без сумнїву і перетиналась головним шляхом до Києва з заходу, що кінчив ся в урочищі Дорогожичі під самим містом.

Верстах в двадцяти від Києва, на південь і на південний захід від нього, знаходить ся стяга, що наслїдком оро- і гідроґрафічних умовин служить прикладом такого само природного відмежування для простору, що прилягає до нашого міста.

Вона представляє лїнїю, з переломами в середній частинї, що йде на протязї двох десятків верст з північного заходу на південний схід між гирлом право-ірпенської вітки Бобриці (біля однойменної деревнї), с. Будаївкою, д. Юровкою і с. Ходосївкою, що лежить у виходу р. Віти до колишньої пійми днїпрового правоберіжа. Лїнїя ся утворилась дякуючи зближенню двох річних систем Бобриці і Віти;

[1] Лїнїя межиріча між верхівями останнїх йде в напрямі від шулявських дач, що біля Полїтехничного Інституту, до хутора Свято-Троїцького манастира коло сирецького воєнного табору.

межиріче меж ними лежить коло с. Будаївки і боярської залізничої станції.

Р. Бобриця, що починаєть ся коло васильківського вокзалу і з початку свого називаєть ся Святець, праворуч себе бере низку струмків — колись то були річки, — яких початки лежать коло самої залізниці, а ся остання збудована, як і скрізь на першу півсотню верст від Київа, по зазначеному вже гребіню межиріча р. Ірпеня з одного боку і р.р. Віти і Стугни з другого. Оден із струмків її системи, що підходить недалеко с. Забірья до р. Бобриці, яка звідсї прямує на північний захід і тепер немає назви (колись звалась річкою Будаївкою чи Бобредю), тече в долині урочища „Клипін" і початок бере за верхнїм ставком с. Будаївки, біля санаторії. Звідсї — всього версти з півтори до верховин річок вітянської системи, що стікають з протилежної сторони межирічного кряжу.

Р. Віта (Вета і Вѣта), що мало чим бере гору над Бобрицею, складаєть ся від спливу біля д. Юровки трох струмків, з яких оден (Червона) своїми верховинами надходить до с. Будаївки. Річка Віта в першій своїй половинї (верстов 10—12) прямує на південний схід повз с. Почтової Віти і кількох хуторів, з яких найцїкавіший Круглик (або Арсеніевський скіт, Монашеська, Хотівська чи Видубецька Віта), аж до с. Ходосівки. Вийшовши біля останньої на колись значну пійму, тепер болотом вкритий обшир, р. Віта, по природним умовам повертає круто на північ і зливаєть ся з днїпровим протоком „Коником" тільки біля д. Литовської Віти.

Як бачимо, сусїдні системи р. р. Бобриції і Віти не тільки зближають ся, але сливе щільно [1]) підходять одна до одної. Між верховинами струмків, що зближують ся тут, всього тільки $1^1/_2$ — 2 версти межиріча [2]), і простір сей служить шийкою (перешейком) між: а) соломянсько-жулянським плато, що круто спадає над Київом біля Либеді так званими Батиївими горами, і в) Білокняжим полем, що між

---

[1]) Пор. будаївський струмок з одного боку, а з другого — „Ревин", джерло тепер висохлої лївої вітки Червоної, що є одною з вітянських верховин.

[2]) В напрямі лїнії: лїтня бойня — верхнїй будаївський ставок.

Постугнем і привітянським краем і що навіть і тепер багате на могили (кургани).

Лївія двох сусїднїх долин і межиріча між ними (д. Бобриця — с. Будаївка — д. Юровка — с. Ходосівка), що тягнеть ся загально з північного заходу на південний схід, коли не вважати на переломи коло с. Забіря і д. Юровки, по умовам місцевого рельефу представляє природою обмежений з південного заходу і півдня кордон для київської околицї, що лежить на півдороги від Київа до Стугни, сливе рівнобіжно сїй річцї, що до останнього часу вважалась за найближчу для давнього Київа межу від степу.

Вдовж зазначеної лїнїї зближення вітянської системи і напряму річкових долин витягнулась, в підмогу природним прикметам місцевости, низка дуже давнїх земляних будівель, що мали на оцї фізичними і зробленими перепонами дійти відграничення сумежних територій.

Ознайомленне з останками давнїших фортифікаційних, як побачимо, будівель в околицях Київа зручнїше почати з відомого вже трохи в спеціальній лїтературі, зогнутого сливе в підкову валу в околицях с. с. Ходосівки і Янкович, а також хуторів Круглика і Кременища.

Сей вал слушно зазначено на трох-верстовій картї видания ґенерального штабу, але недокладно на „Археологической картї Кіевской губерніи“ Антоновича. Своїм зарисом вал сей нагадує такі само земляні будівлї біля с. Трахтемирова або біля с. Строкова (полтавської губ.), почасти і біля с. Білогородки і представляє собою непоправно викривлену дугу, що витяглась вдовж обох берегів р. Віти завдовжки коло 4 верст. З лївого берегу вал кінчить ся коло виходу річки до пійми біля броду „Король“, а з правого — на сусїднїх з Ходосівкою височинах, на верхівї межирічча між р. Вітою і її віткою — що зливаєть ся з нею трохи нижче — Янковицьким струмком, над ставком, що тепер вже висох. Між кінцями дуги не більше $1^1/_2$ версти, а в найширшій части (між Янковичами і Кругликом) всього коло трох верст. Обвід всього валу не більше 10—11 верст. Більша половина валу лежить на південь від Віти на високому межирічному гребіню (між с. с. Ходосівкою і Янковичами), тепер лїсом не вкритому, і тому здалека досить добре її видно. В залежности від того, поскільки вона збереглась, височінь

валу не скрізь однакова: по місцям вона доходить до 4 сажень, маючи в прорізї нижньої части 7—8 сажень, а з-окола скрізь маємо рів; в инших місцях розмір валу трохи менше значний. Біля околиці с. Янкович вал круто повертає вниз до р. Віти, переходить на лївий берег останньої, обгинає тутешнїй скіток, що тому й прозвано його „Кругликом", і тягнеть ся вдовж рівного (плоского) тут берегу через х. Кременище до відомого вже броду „Король".

Великий обшир в серединї валу (до 2000 десятин), гадаючи по положенню його, цїлком був зязаний з водяним запасом даної части вітянського басейну і зариси своїм він цїлком завдячає умовам релефу і гідроґрафічним. Вкритий тепер лїсом, нивами і горбдами простір сей і за колишнїх способів існуваня у тубільцїв, оточених тим валом, міг бути самостійним і з боку господарства. Самий вал, що викликав у Похилевича і Рулїковского декільки гіпотез, а в простого народу низку переказів (про татар, київські Золоті ворота і т. и.), було збудовано, певно, спершу серед лїсових просїк, що рубано зумисне для цього.

Ходосівсько-вітянський вал, форми підкови, будучи в дійсности одним із родів давнїх окопів, був, як побачимо, тільки одною з ряду стародавнїх фортифікаційних будівель, роблених колись на самих небезпечних межах Київщини.

Насупроти місця, де розглянений вал повертає від Янкович до Круглика, опіраючись прямовісно на північний київський берег Віти, тягнеть ся в прямому напрямі від півдня на північ друга земляна будівля анальоґічного з першою призначення. Вона пересїкає прямовісно і р. Віту і довгий вал, що тягнеть ся вдовж її лївого берегу, — третій з ряду — ми розглядаємо його в нашому огляді останнїм.

Сей другий вал виходить в долину Віти на півдороги між двома греблями (біля Круглика і так званої Воробєвої, инакше Микольської Віти), біля гирла, що лїтом висихає, струмка Горлачки, що тепер протікає через вал в середнїй його части, яка тепер сливе зовсїм зникла. Спершу незначний, так що навіть губить ся протягом 1—$1^1/_2$ версти в сусїднїх чагарях дубняку, розмитий в долинї Горлачки, вал спершу підніметь ся вгору, відходячи від Віти, і виявляєть ся тільки вийшовши недалеко верховин зазначеного струмка

в полї між х. Чабанами і с. Хотовим. Наближаючись до хотївського скарбового лїсу, він, де-не-де, правда, заораний і прорізаний дорогами, по троху доходить значних розмірів, звичайних иншим так званим „змієвим“ валам. Увійшовши у лїс, вал наближуеть ся до глибокого яру,— верховини, що тепер висохла, хотївського струмка, який, зіллявшись з струмком, що тече із скіту „Феофанія“, чи, як народ каже, Тимофанія, впадае в річку Віту нижче с. Пирогова. Завернувши потім на схід, вал на протязї всього тільки декількох сот ступнїв тягнеть ся по краю яра, лямуючись на половинї своеї височости робленим уступом. Дійшовши до зустрічи головного яру з поперечним, вал зразу обриваеть ся. В своїй привітянський части він заворотами в видї дуг праворуч і лїворуч сходить ся з зазначеним вже раз прирічковим валом.

Сливе простолїнїйний в своему зарисї, хотївсько-вітянський вал мае з західного, себ-то протилежного Київу боку (а там, де зближуеть ся з Вітою, наче-б і з обох боків) досить замітний рів і тягнеть ся загалом на протязї 3—4 верст. Від його північного краю до київського передмістя Деміївки яких небудь 9 верст, а до старого міста — 15.

Ся земляна будівля, що розглядаемо, злучае, таким чином, долини двох сусїднїх річок Віти і Хотівки, що зливають ся трохи дальше. Очевидячки, будувалась вона на те, шоб загородити сей участок землї, верхіве межиріча, від давнього, колись людного, рівного київо-васильківського шляху.

Незначний протяг валу, не вважаючи на його близкість до Київа, положенне між двома шляхами (васильківським і богуславським) і цїлість в участку серед рівного поля, виясняе, певно, незнайомість з ним небіжчика В. Б. Антоновича, хоч ся земляна будівля (звичайно, тільки фраґментарно, себ-то тільки в невеликій своїй части) була відома Фундуклею, Похилевичеви і Рулїковскому.

Правда, останнїй, певно, тільки по чуткам, сполучав хотївський вал з ходосївським і зазначив його десь між с. с. Гатним, Хотовим і Янковичами. Похилевич, що не згоджував ся з гіпотезою Антоновича про ідентичність хотївсько-феофанїївського так званого „Сіракова“ городища з давньо-київським Звенигородом, з свого боку містив сей

вал не тільки на захід, але чогось і на північ від Хотова, вважаючи його за зовнїшнїй захист для зазначеного городища. Фундуклею, нарештї, був відомий тільки польовий участок, вірнїше — його кусок, що добре зберіг ся, на протязї всього коло одної версти.

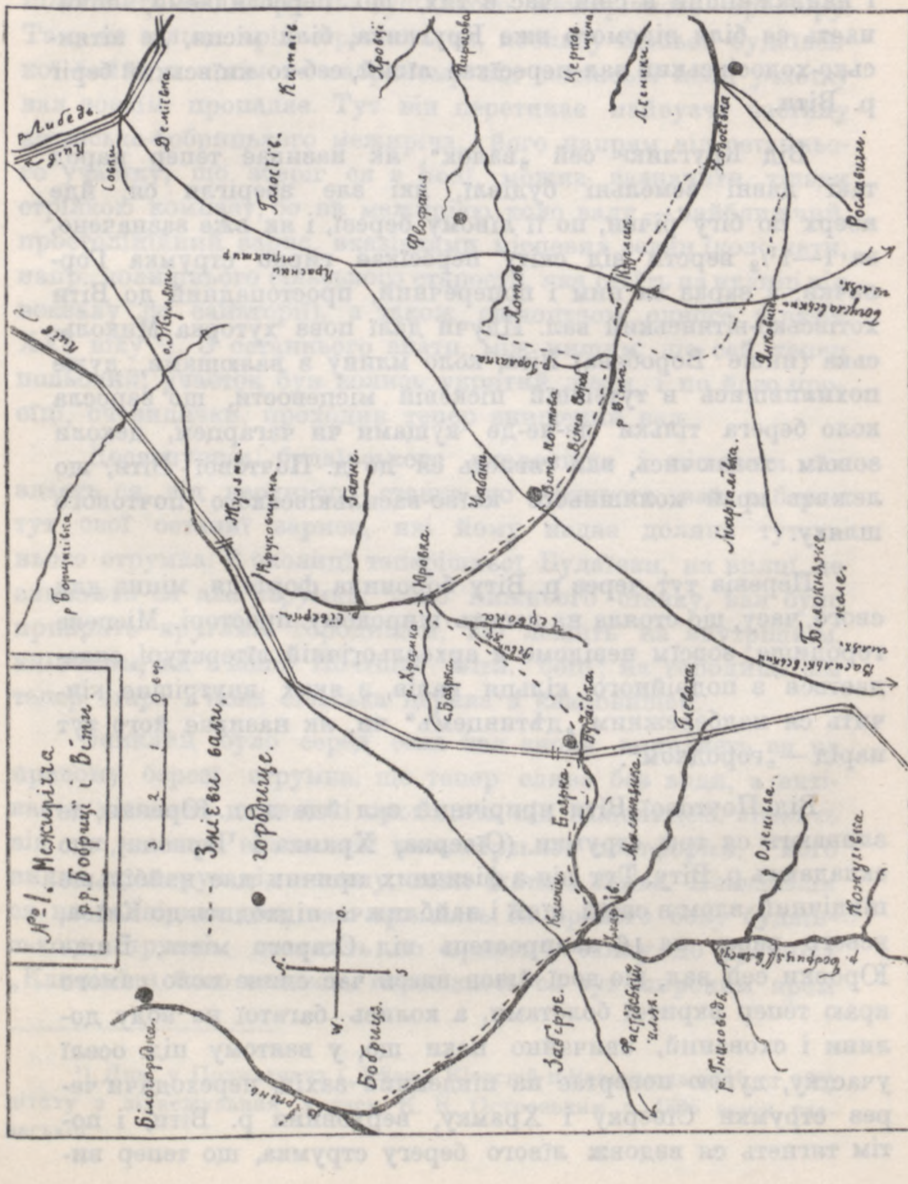

Таким чином, вітянсько-хотівський вал, властиво кажучи, не був належно розгледжений, а, може статись, що нї одна з осіб, які подали за його перші вказівки, і не побувала на ньому.

Третїй вал, що найменьше зберіг ся, але найдовший і найважнїший в свій час з тих, що переглядаємо, починаєть ся біля відомого вже Круглика, біля місця, де вітянсько-ходосівський вал пересїкає лївий, себ-то київський беріг р. Віти.

Від Круглика сей „валок", як називає тепер народ такі давні земельні будівлї, які зле зберігли ся, йде вверх по бігу річки, по її лївому березї, і як вже зазначено, за 1—$1^1/_2$ версти від скіту пересїкає гирло струмка Горлачки, а зараз за ним і поперечний, простопадний до Віти хотівсько-вітянський вал. Йдучи далї повз хуторка Микольська (инше Воробева) Віта, коло млину з валюшами, дуже похилившись в тутешнїй пісковій місцевости, що заросла коло берега тільки де-не-де кущами чи чагарцем, деколи зовсїм ховаючись, вал тягнеть ся до д. Почтової Віти, що лежить край колишнього київо-васильківського почтового шляху.

Перевіз тут через р. Віту боронила фортеця, міцна для свого часу, що стояла на досить широкому просторі. Місцеве городище, зовсїм невідоме в археольоґічній лїтературі, складаеться з подвійного кільця валів, з яких внутрішнє кінчить ся надбережним „дѣтинцемъ" чи, як називає його тут нарід —„городком".

Від Почтової Віти прирічний вал йде до д. Юровки, де зливають ся три струмки (Сїверка, Храмка і Червона), що складають р. Віту. Тут він з фізичних причин дає найбільше північний злом в своїй лїнїї і найближче підходить до Києва, всього верст на 16 навпростець від Старого міста. Вище Юровки сей вал, що досї йшов ввесь час сливе коло самого краю тепер вкритої болотами, а колись багатої на воду долини і схований, звичайно поки що, у взятому під оселї участку, дугою повертає на південний захід, переходячи через струмки Сїверку і Храмку, верховини р. Віти, і потім тягнеть ся вздовж лївого берегу струмка, що тепер ви-

сох в верховинах, Червоної (колись „Червленной“ річки чи руди). Кинувши через версту долину Червоної, вал йде потім вдовж південного краю яру „Ревина“, теж жерела струмка (колишньої вітки), який тепер висох, і настільки близько від його, що через розмивання останнього потроху облазить вниз і руйнуеть ся. По умовам місцевого релефу він непомітно підіймаеть ся вгору до сусїдного межирічного простору. Там, де кілька ярів стрічають ся, поблизу лїтньої будаївської бойнї, а потім на заораному під селянські поля участку вал зовсім пропадае. Тут він перетинае найвузчу частину вітянсько-бобрицького межиріча, і його напрям від останнього участку, що зберіг ся в полї, можна зазначити тільки стрілкою компасу, бо на межирічю коло валу — найближчий, простолїнїйний зарис, вказівками місцевих селян (коло хати, напр., колишнього сїльського старости, яка стоїть на вулиці від вокзалу до санаторії), а також свідоцтвом одного з актів XVI віку [1]). З останнього знати, між иншим, що сей, тепер польовий, участок був колись укритий лїсом, і по його просїцї, очевидячки, проходив тепер знищений вал.

Досягнувши будаївського кладовища і пішовши, як здаеть ся, від верхнього ставка до нижнього, вал заберае тут свої останнї зариси, які йому надае долина тутешнього струмка. В околиці теперішньої Будаївки, на вилці, де зливають ся два струмки, коло нижнього ставку, вал було прикрито круглим городищем, що лежить на внутрішнїм, київськім, як і коло Почтової Віти, боцї; на городищі сїм тепер стара і нова сїльська церква з кладовищем.

Зниклий було серед села вал знову виявляеть ся на правому березї струмка, що тепер сливе без води, а витікае з місцевих ставків і проходить під залїзницею. Лежить він тут навкоси від дачної пасажирської платформи, і його видно праворуч від насипу, коли їхати з Київа. Показавши ся на задвірках дач, вал тримаеть ся правого боку будаївського струмка, доходить по правому схилу до урочища „Клипін“ з його ставком, пересїкаеть ся тут широким яром

---

[1]) Див. у Похилевича („Уѣзды Кіевскій и Радомысльскій“, ст. 100) цітату з відмежування князем К. К. Острозьким р. 1586 землї глеваської.

і потім знову йде вдовж річної долини, значно ширить ся від сполучення в околицях х. Хмарова і с. Забіря будаївського струмка з 1) струмком, що тіче через с. Глеваху і Малютянку, і 2) р. Бобрицею. Йдучи ввесь час рівнобіжно річній долині, вал там, де зливають ся потоки, утворює свій крайній злом на південь, але потім він повертає на північний захід.

Минувши трохи нижче правобережні присілки Забіря і йдучи ввесь час вздовж р. Бобриці сливе по краю ліса, вал доходить нарешті до присілків с. Бобриці, що стоїть там, де зливаеть ся однойменна річка з Ірпенем. Тут, в урочищі „Ковбасини", напроти греблї біля так званого „Драного млина", вал, що ввесь час був від води коло $^1/_4$ версти і йшов по краю правоберіжного схилу, завертає до річки і кінчить ся.

Місто, де кінчить ся вал—всього за 4 версти від с. Білогородки з його давнїм, складовим городищем і стародавнїм дуговатим валом [1]).

Своїми зарисами вал, що розглядаємо, представляє, таким чином, лїнію, яка тягнеть ся від південного сходу до північного заходу і має два головних зломи: 1) біля д. Юровки (самий північний поворот) і 2) в околицях с. Забіря і х. Хмарова (самий південний закрут). Деяка простолїнійність для нього стала можливою, в залежности від природних умов, тільки в привітянському участку та вдовж р. Бобриці, коли не лїчити сливе зниклого тепер польового кільця.

Сливе непомітний в привітянській лучній части від заносу піском, зовнїшній (себ-то від ріки і степу, а не з боку Києва) рів досить ясно помічаєть ся в частинї межирічного кільця, що зберігла ся і досї, і тим більше в лїсному участку між с. Будаївкою і д. Бобрицею, що, звичайно, не перешкоджає йому по різним причинам місцями й зникати.

Такий напрям на протязї $21^1/_2$ версти сього довгого валу, що вияснив ся в своїх зарисах тільки по усильнім збиранню окремих його частин. Зберіг ся він загалом дуже зле: скрізь осївши, місцями зовсїм зникши, він навіть в своїх частях, що найкраще зберігли ся (Почтова Віта — Юровка або Будаївка — Забіре — Бобриця), маючи височінь всього яких небудь $1-1^1/_2$ аршина з такою само товщиною, нї в якому разї

[1]) Див. карту № 1, стор. 61.

не може рівнятись, що до масивности, до двох вище схарактеризованих зразків давніх земляних будівель з такою само метою.

Через оро- і гідроґрафічні особливости відмежованої місцевости сей довгий, без сумніву „змиїв", вал складаєть ся таким чином, власно кажучи, з трох кілець: 1) лінії Круглик — Юровка, себ-то привітянської частини, 2) протягу Юровка — Будаївка, чи межирічного кільця, і 3) з стяги Будаївка — Бобриця, себ-то бобрицького участку.

Те, що вали йдуть в парі з відповідними річними системами, і зазначене вище сполучення останніх дають право назвати земляні будівлї, що роздивляємось, вітянсько-бобрицькими „змїевими" валами, що до останнього часу були зовсім невідомі в спеціальній літературі, коли не лічити випадкових згадок про кусні якихсь окопів в будаївськім лїсї у Похилевича і Антоновича (останнїй, правда, недокладно називає лїс боярським) і вже раз зазначеного акту XVI століття, що покликаєть ся на вал вдовж р. Бобриції (тепер будаївський струмок) і потім аж до р. Червоної руди (теперішня Червона). Сюди ж, мабуть, можна віднести і вказівку Фундуклея, який попсував, що й познати неможливо, назви місцевостей в басейні р. Віти, в яких він не був і які були відомі йому тільки по чуткам.

Коли про безпосереднє призначеннє двох розгляненних валів (ходосівсько-вітянського і хотівсько-вітянського) можна гадати тільки до відомої міри правдиво, то про мету збудування вітянсько-бобрицьких валів, здаєть ся, не може бути ніякого сумніву.

Вали сї йдуть поруч з р.р. Вітою і Бобрицею і з їх вітками, що зближують ся одна з одною і звязують ся у с. Будаївці, на межирічному гребіні, верховини останніх. Ямуючи зазначені річкові долини і пересїкаючи в найвузчій части межерічну стягу (кряж), вони проходять по природно обмежаному, найближчому південному краю київської околиці, себ-то вдовж ближчої, невідомої досї межі від степу давньої Київщини. Призначеннє валів для оборони, мимо аналоґій в збудуванню і розположенню таких само будівель в Постугню, Поросю і т. д., доводять дві давніх фортеці — городища (в Почтовій Вітї і Будаївці), що на їх лінії лежать; при тому будаївське городище, що на межирічному гребіню,

обороняло приступ до Київа з боку Фастова, себ-то єдиного неперерваного природними перепонами шляху з південного заходу до нашого міста, тоді як почтово-вітянська міцна фортеця прикривала важнійші зносини Київа від півдня з центром Постугня, містом Васильковим.

Фактично вияснений, далї, звязок вітянсько-бобрицьких валів з хотівсько-вітянським і ходосівсько-вітянським, зближенне, нарештї, в північно-західнім їх краї біля д. Бобрицї з головнійшим з заходу оборонним пунктом для давнього Київа, колись сильною білгородською фортецею (тут два четверохкутних укріплення, що входять одне в одне, облямовано з-окола трохверстовим на зразок дуги, як і біля Ходосівки, валом), — все се в кінець, як здаеть ся, виясню́е призначенне давньої і досить складної системи будівель.

Всї перелїчені катеґорії земляних будівель (вали дуговаті і довгі, так звані „змієві", городища, а також, може бути, почасти і низка сусїднїх могил, яко сторожових вишок), виявляючи систему закінчену, без звязків з валами Постугня, Пороси і инших дальших фортифікаційних поясів, без сумнїву, мали одну загальну мету — оборону Київа з півдня і південного заходу, себ-то з боку, де частїйше набігали степняки, через будуванне в природою вказаних місцях роблених перепон в видї відповідних укріплень.

Високий і досить великий обшир в сусїдстві з містом, в серединї зазначеної лїнії обмеження (Ірпінь і бобрицько-вітянська система валів),аж до долин р. р. Либеди і Сирця, себ-то мало не до самого Київу, обходив ся, певно, колись без фортець і валів.

Таким чином зазначені тепер земляні будівлї між с. Ходосівкою і д. Бобрицею повинно призвати за найближчу від Київа лїнію давнїших зовнійшнїх укріплень столицї полянської землї. В порівнанні з валами Постугня, що досї вважались за найближчі від Київа, тепер відкрита вітянсько-бобрицька система, як вже зазначено, лежить рівно вдвоє ближче...

Як відомо, чверть віку тому В. Б. Антонович пробував знайти найближчу до Київа зовнїшню лїнію давнїх фортифікаційних будівель і подав було гіпотезу про півкружало „змієвих" валів між с. Рославичами (на півночи Білокняжого

поля), с. Бояркою (=Будаївкою?) і д. Валками (між Вишгородом і Межигорем); але від гадки своєї небіжчик, очевидячки, відступив вже років через десять [1]).

Справді, як доводить вивчення топоґрафічних прикмет зазначеного з самого початку студії прикиївського трикутника (Дніпро — Ірпінь — Стугна, або принаймні Дніпро — Ірпінь — і сливе рівнобіжна до Стугни лінія Бобриці і Віти), було досить ірпенського, природою відмежованого і тому добре захищеного кордону Київщини на північному заході останньої (не споминаючи, звісно, про дніпровий), щоб увагу київських оборонців було звернено найбільше на південний і південно-західний край, де й було збудовано не меньше трох поясів порубіжових укріплень, з яких внутрішнім, себ-то найближчим до міста, і був тільки що схарактеризований [2]).

Питання про давність валів вітянсько-бобрицької системи, що можливо переважає своєю давністю початки инших прикиївських паралель, через те, що опірається ся тільки на ступінь збереження, навряд чи може бути розвязаним тепер, коли нема инших певнійших даних... [3]).

Лінія від річного рогу коло с. Безрадич (вихід р. Стугни до дніпрової пійми) до д. Перевоза (сполучення р.р. Унави і Ірпеня) становить, як зазначено вище, південную підставу наче природно утвореного, сливе рівнораменного, прикиївського трикутника, якого двома иншими боками служать р.р. Дніпро і Ірпінь, що зливають ся вище Київа. За підставу (основаніе) служить долина р. Стугни сливе від гирла останньої до околиць мотовилівської залізничої станції, а потім стугнянсько-ірпінське межиріччє, певнійше — широка стяга його, що тягнеть ся, як відомо, приблизно верст на 12.

Не зупиняючись довго на широкій, хоч і бідній на воду долині Стугни, що виразно зазначає границю між київським полісєм і „степом" (яку нарід коло межиріччя називає За-

---

[1]) Пор. „Зміевы валы въ предѣлахъ Кіевской земли" („Кіевская Старина", 1884 р., мартъ) і „Археологическая карта Кіевской губерніи".

[2]) Див. карту № 3, стор. 77.

[3]) Частину сю перше було читано з деякими відмінами на одному з засідань „Истор. Общ. Нестора-Лѣтописца".

стугне) і що разом з Дніпром і Ірпенем не раз була межою етноґрафічною і політичною, звернемо увагу на стягу землї між Хлїбчою і Підсолтанівкою (инше Скрипки чи Хуторець), двома хуторами на Постугню і деревнями Перевозом і Сподарцем коло Ірпеня.

Сливе дванадцятиверстовий обшир має коло Стугни навшир не більше 2 верстов, а в При-ірпінні коло чотирох, з дуже вигодним місцем зближення сусїдніх річних систем (верховина Плиськи, вітки ірпінської Унави, — всього за версти три від Стугни), і його здавна признано, як побачимо, найвигіднїйшим для збудовання кордону з південного сходу на північний захід, другого в лїчбі для давньої Київщини від степу, ще більше захищеного, нїж тільки що розглянений вітянсько-бобрицький.

Ґрунт тут, як і скрізь в околиці, — з значною частиною піску. Поверхня, виключаючи присїлки коло Постугня При-ірпіння та позбавленого лїсу на території с. Плисецького простору, що розрізує місцевий бір на дві половини, вкрита сливе виключно хвойим лїсом. Що до релефу, межирічний, загалом досить пагоркуватий кряж, що по ньому тепер іде залїзниця, виявляє в напрямі до Стугни значну похилість, яка не дає останнїй мати, крім весни, якої небудь довжини віток ліворуч. Схил до Ірпеню—спадистий, сливе непомітний, хоч значнїйша, нїж у Стугни, долина Ірпеню облямована з правого берегу пагоркуватими, иноді навіть крутими прирічковими повишеннями. Річки ірпінської системи, виключаючи, правда, не так вже багату на воду Унаву, маловодні: Плиська, що ростяглась на декільки верст і впадає проти с. Чорногородки в Унаву, — мізерний струмок, який, правда, в селї Плисецькому творить досить глибокий ставок, а так званий „бродок“ і Звонкова — лїтом перерярки коло с. Сподарця і Звонкової.

З „Археологической карти Кіевской губерніи“, яка зазначає, хоч і не зовсїм докладно, сполучення в даній місцевости двох „змієвих“ валів коло д. Перевозу (насправжки — в с. Плисецькому), можна було догадатись і давнїйше про колишню стратеґічну важність сього участку, що розглядаємо, де на поміч до природних прикмет зявились штучні будівлї, які, вкупі з ліво-стугнянськими фортіфікаційними, колись

творили другий пояс укріплень для Київа від ворогів, що надходили з південного заходу і півдня.

Але нї небіжчик В. Б. Антонович, нї тим більше Фундуклей і Похилевич, а нї навіть Руліковський, що умістив в „Słownik'y" маленьку монографію про своє родинне кубло — сусїдню Мотовилївку, не подали яких би там не було звісток про територію, що нас цікавить. А тим часом тут, як побачимо, стикають ся дві доволї складні системи давнїйших пограничних земляних будівель, з яких одна — не пізнїйша другої половини XVIII-го віку (час упадку Польщі), а друга сягає (васильківсько-плисецьким валом принаймнї) пори, мабуть, ще Володимера Святого...

Лїво-стугнянський вал, що бере початок, по Антоновичу, від Трипілля, тягнеть ся від Безрадич (Нових і Старих) до Василькова, а звідти до хутора Хлїбча, що лежить напроти В. Солтанівки; він проходить в нижнїй части пагорку, що спускаєть ся тут до річної долини, за $^1/_4$ — $^1/_2$ версти від теперішнього джерела. Дійшовши до Хлїбчи, він на західньому краї хутора кидає Стугну і бере, замість сх.-з., новий напрям — півд.-сх. — півн.-з., пустивши звідсї до річки вітку (півд.-сх. — півн.-з.), що мало зберігла ся, з зовнїшнїм ровом від заходу. Йдучи далї поблизу краю лїса, вал спершу підіймаєть ся на межирічний пагорок, пересїкає стрічну долину, потім залїзницю в трох верстах від мотовилївського вокзалу (біля залїзничої казарми), а потім упираєть ся в південний край великого села Плисецького (коло кладовища), де хутко й ховаєть ся серед селянських осель коло верховин р. Плиськи. Дальший його протяг, як і скрізь на межирічцї, сливе простолїнїйний, можна припускати в напрям і до сїльської церкви, докладнїйше — до сусїднього городища великокняжої доби, що лежить коло ставка, де з Плиською зливала ся, тепер висохла її вітка. Виявившись через деякий час в оселях улицї, яка довго тягнеть ся вдовж правого берегу Плиськи, вал зовсїм визначаєть ся в своїм напрямі і розмірах тільки в північно-західньому кутку села, біля криницї поблизу хати лїсника, край лїсу. Покинувши тут Плиську, вал бере звідсї простолїнїйний напрям (коло 8 верст) до сполучення р.р. Унави і Ірпеня біля д. Перевозу. На картї Антоновича він тягнеть ся і за Ірпенем до Бишева, Мотижина, Макарова і т. д. На всїм

своїм протязі сей вал і масивністю, і місцем розположення, і зовнїшнїм ровом (з протилежного від Київа боку) і т. д. має всї ознаки так званих „змієвих“ валів.

Але, як зазначено вже на „Археологическій карті“ у В. Б. Антоновича, до сього лївобережного валу в стязї Постугня, що розглядаємо, підходить від с. Митниці (через Велику і Малу Солтанївку) злучне кільце від право-стугнянського, що теж починаєть ся у м. Трипілля.

Се злучне кільце валу виявляєть ся лїворуч річки коло нижньої греблї при х. Підсолтанївка (инше Скрипки чи Хуторець). Від його навпростець до краю коротенького валу, що упираєть ся в Стугну коло х. Хлїбча, всього верста з лишком, і напрям його тут з півдня на північ.

Стрівши сусїдню глибоку долину і зникши на деякий час на похилости другої, митницько-солтанївський вал знову зявляєть ся (правда, як і скрізь далї, він не добре зберіг ся) поблизу пісчаної карери коло залїзниції (між телеґрафними стовпами №№ 125 і 126) сливе на 1000 ступнів від попереднього. Напрям валу тут, середнїй між півд. — півн. і півд.-з. — півн.-сх., потроху зближує його з тільки що розгледеним. Край бору, коло с. Плисецького, біля оселї лїсного обїзчика, вал стрічаєть ся з „посїчами“, про які мова буде в свій час. Ввійшовши в село, вал зникає, звичайно, серед селянських осель і сполучаєть ся з великим васильківсько-плисецьким десь нижче городища на правому березї р. Плиськи. Між с. Плисецьким і д. Перевозом тягнеть ся вже тільки одна лїнія валу, а не дві, як хибно зазначено на „Археологическій карті“.

Зближеннє митницько-солтанївського валу з васильківсько-плисецько-заірпінським поставило в залежність у давнїх майстрів фортифікаційних будівель на сьому вузькому, єдине відкритому з суходолу кордоні давньої Київщини, низку нових лїній валів, правда, невеликого протягу: а) як коло побережжа Стугни, протягом біля 2000 ступнів між хуторами Хлїбчою і Підсолтанївкою, в) так і біля околиці с. Плисецького, що й без того захищена з середини, з боку Київа городищем.

Біля Стугни, по її лївому березї, в зазначеній приріч-нїй стязї, є чотири отсих нових валів.

По-перше, від кінцевого повороту великого валу вгору від річної долини, сливе рівнобіжно до Стугни, коло 600 ступнів від неї, йде мало збережений, в одному місці вже раз зазначений вал, що являєть ся простолїнїйним продовженнем великого, в напрямі межиріччя останнього.

По-друге, ступнів на 800, вгору від зазначеного тільки що сполучення, бере початок друга, як виявляєть ся, злучна вітка валу, що йде протягом одної версти вдовж взгіря, пересїкаючи сусїдню долину, в напрямі півн.-сх.—півд.-зах., потім сх.-зах. (докладнїше—в серединї між ними), себ то рівнобіжно до васильківсько-плисецького валу, навкоси до Стугни і на зустріч митницько-солтанівському, що і творить ся ступнів за двістї від прирічної долини коло х. Підсолтанівка трохи вище нижньої греблї. Масивністю, довжиною і цїлістю своєю і зовнїшнього рову (від річки) сей вал бере гору над всїма сусїднїми, уступаючи тільки одному великому, себ-то васильківсько-плисецькому.

Зазначена злучна вітка стала умовою, в свою чергу, проводу ще двох лїнїй валів, що сходять з прирічного нагіря в напрямі до Стугни, сливе рівнобіжно до останньої.

Перший з сих валів, що відстає від місця зустрічи злучної вітки з великим валом на декільки сот аршин, тягнеть ся від неї з північного-заходу на південний-схід на протязї ступнів 700 і припирає до початку греблї сусїднього млина. Таким чином ся земляна будівля служить простолїнїйним закінченнем коло річки великого валу і по довжинї, будуванню і т. д. сливе однакова з ним. Вона певно була призначена на прикриттє місця зустрічи трох перших валів.

Останнїй з валів коло Стугни, по дорозї до якого вдовж річки стрічаеть ся квадратова „радута", лежить від кінця останнього на ступнів вісїмсот і припирає до нижньої греблї між Хуторцем (Підсолтанівкою) і Малою Солтанівкою. Від його лїнїя митницько-солтанівського валу всього тільки на $1^1/_2$—2 хвилини ходу. Вал тягнеть ся спершу від півдня на північ, себ-то рівнобіжно до митницько-солтанівського, але після простопадно перетявши відому вже нам злучну вітку, на ступнів 200 від прирічної дороги, він трохи міняє свій напрям, повертаючи від півд.-сх. на півн.-зах., себ-то до сполучення з тільки що зазначеним валом, що непомітно й

робить ся біля сусїдньої глибокої долини, яка лежить від річки ступнїв на 800 — 900.

Як вже зазначено, крім побережа Стугни, на поміч до двох головних лїнїй фортифікаційних будівель, і біля західньої околицї села Плисецького, як здаеть ся, в центральнім і важнїйшім пунктї межирічної стяги, що й без того прикритий місцевим городищем, стрічають ся ще в двох місцях зразки давньої военно-інженїрної техники.

Тут, по-перше, поблизу того митницько-солтанівського валу перерізуеть ся дорогою від вокзалу до села, відходить гострокутно від солтановської лїнїї на бік, протилежний зближенню з васильківським валом, вітка, що, пройшовши всього декільки сот ступнїв (біля 800), непомітно зникае по зустрічи з великим шляхом, що йде до с. Мотовилївки. Напрям вітки неначе рівнобіжний р. Плисцї, що тече на захід, тодї як головна лїнїя валів потягнулась від Плисецького далї на північний захід. Повстанне її можна доводити потребою захистити з-окола місце сполучення митницько-солтанівського валу з васильківсько-плисецьким. Поблизу оселї лїсного обїзчика вітка, як і митницько-солтанівський вал, перерізуеть ся парою пізнїйшого походження пограничних ровів, так званих „посїчів", через те утворюеть ся своерідний лабиринт лїнїй з валів і ровів, в якому може орієнтуватись тільки досвідчене око.

Цїкавійшою повинно признати ще одну лїнїю земельних будівель, що тягнеть ся на пів версти від митницько-солтанівського валу, протягом на дві версти, в напрямі півд.-сх.— півн.-зах., себ-то рівнобіжно тільки що зазначеному, на захід від нього.

Земляна будівля, що нас цїкавить і що непомітно починаеть ся біля урочища „Замковище", так само непомітно і кінчить ся, недалеко від сусїдньої „радути", що лежить вже на лїнїї так званих „посїчів". Вона характеризуеть ся трохи иншими рисами, нїж всї перше зазначені вали, що належать до катеґорії так званих „змієвих". Ся лїнїя, по-перше, не сполучаеть ся безпосередно з першими, бо всї вони так чи инакше зближують ся, перехрещуючись чи навіть зливаючись одна з одною. По-друге, її характеризуе те, що вона, так сказати, обриваеть ся, і в нїй нема, з вигляду, звязку з лїніями сусїднїх річних долин і межиріччя

між сими останніми, що зразу зазначує так звані „зміеві“ вали. Вона, нарешті, иншого будування, ніж останні. Ми тут маемо діло не з лінією валу й рову, що йде поруч з зовнішнього, протилежного Київу боку. Ся будівля — двохверстова глибока (місцями саж. $1^1/_2$—2) долина, з обох боків облямована міцними насипами, що де-не-де, звичайно, обсипались.

Без сумніву, будівля ся мала оборонну мету; але давність її повстання, певне, не та, як „зміевих“ валів, що зберегли ся тут менше, ніж тільки що зазначені окопи.

От така, загально кажучи, досить складна система давніх фортифікаційних будівель коло західнього боку прикиївського трикутника, яких зариси залежать виключно від оро-і гідроґрафічних прикмет сеї тепер зовсім забутої межі давньої Київщини ще за початкової доби нашої історії [1]).

Стратеґічну вагу сеї позиції проте визнавали і за наступних періодів, — як за добу татарщини, коли вороги наступали аж до сусідньої Мотовилівки страшним „Чорним шляхом“, чи за пори „Руїни“, чи за часів ще близших до нас — часів останнього розмежування володіння в сій місцевости між Москвою і Річчю Посполитою по трактатах Андрусівськім (р. 1667) і Гржимултівськім (р. 1686) і по працях русько-польських пограничних комісій в XVIII-ім віці.

З другої половини XVII століття, як відомо, на правому боці Дніпра в околиці Київа, з політичних і топоґрафічних причин знову зазначив ся в своїх зарисах наш трикутник, і до сеї доби (століття з кінця XVIII в. до розділу Польщі) належать нові останки пограничних будівель, здаеть ся ще зовсім не зазначених у відповідній літературі.

Ми розуміемо систему місцевих так званих „радут“ і „посічів“.

Ще небіжчик В. Б. Антонович в своїй „Археологической карті Кіевской губерніи“ зазначив де-не-де, вдовж правого берегу Ірпеню і лівого Стугни, кілька руських пограничних форпостів XVIII в., правда, далеко не всі, і крім того плутаючи їх з давніми городищами (чи навпаки), тому що мав історико-топоґрафічний матеріал не завше з перших рук.

Форпости сі, чи, по народньому, „радути“, йшли вдовж Стугни від Старих Безрадич до Підсолтанівки і від сполучення з Унавою Ірпеню до гирла останнього.

---

[1]) Див. карту № 2, стор. 75.

Такі само „радути“ зберігли ся і на суходільнім російсько-польськім кордоні XVII і XVIII в. в. що проходив, як вже декільки раз зазначалось, по стязї ірпенсько-стугнянського межирічча. Завдяки лїсній місцевости, вони, певне, сливе всї тут зберігли ся, звичайно, не в однаковій мірі. Зовнїшнїй вигляд їх однаковий: квадрат коло 40 ступнїв в кожний бік, рів з окола, вїзд з заходу (від Київа) і напрям боків (фронт рівнобіжно і сливе зовсїм підходить до східної, себ-то російської, лїнїї „посїчів“).

„Радут“ всього шість. Дві крайнїх з їх лежать коло побережа Стугни і Ірпеню: перша біля самої річки, над верхньою греблею коло хутора Підсолтанівка, занята тепер кладовищем, а друга, чомусь нескінчена (нема ірпенського фасу і сподарецького заду), недалеко від сусїднього низького, вкритого болотами берегу р. Ірпеня. З инших „радут“ та, що найкраще зберігла ся (при двохсажньовій височинї валу над дном рову), лежить між залїзницею і с. Плисецьким, недалеко від південно-східного закінчення вже відомого широкого рова з масивними насипами з обох боків. Одна „радута“ лежить в самому селї і тому цїлком пропала. Решта „радут“ лежить на північ від с. Плисецького, між долиною р. Плиськи і початком так званого „бродка“, висохлого жерла, певне старого струмка, що вливав ся колись у Ірпінь. Першу з „радут“ збудовано на взгірі, що з півночи панує над селом, а друга неначе загубилась в бору поблизу лївого берегу „бродка“, по сусїдству з колишнїм смолярним майданом. Протяг між всїма ними сливе однаковий—верст зо дві.

Без сумнїву, „радути“ між собою в звязку, бо лежать на лїнїї російсько-польського кордону XVII – XVIII в. в., на якій знаходять ся так звані „посїчи“.

Не маючи змоги, звичайно, уявити собі обстанови повстання як „змієвих“ валів, так і земляних будівель пізнїйшої пори, і плутаючи їх одно з одним, тубільцї мають все таки хоч і невиразну уяву про колишнє призначенне „посїчів“ і тїсно звязаних з ними „радут“, так що, рядом, напр., з ориґінальною гадкою про канал, що був колись між Стугною і Ірпенем, можна було дознатись по розпитам про причину назов земляних будівель, що нас цїкавлять.

Під „посїчами“, без сумнїву, треба розуміти останки російсько-польської межі зазначеного вище історичного

періоду, що складалась з двох рівнобіжних ровів по межиріччу Стугни і Ірпеню, на просторі між х. Підсолтанівкою (коло верхньої греблі), залізницею (поблизу залізничої будки

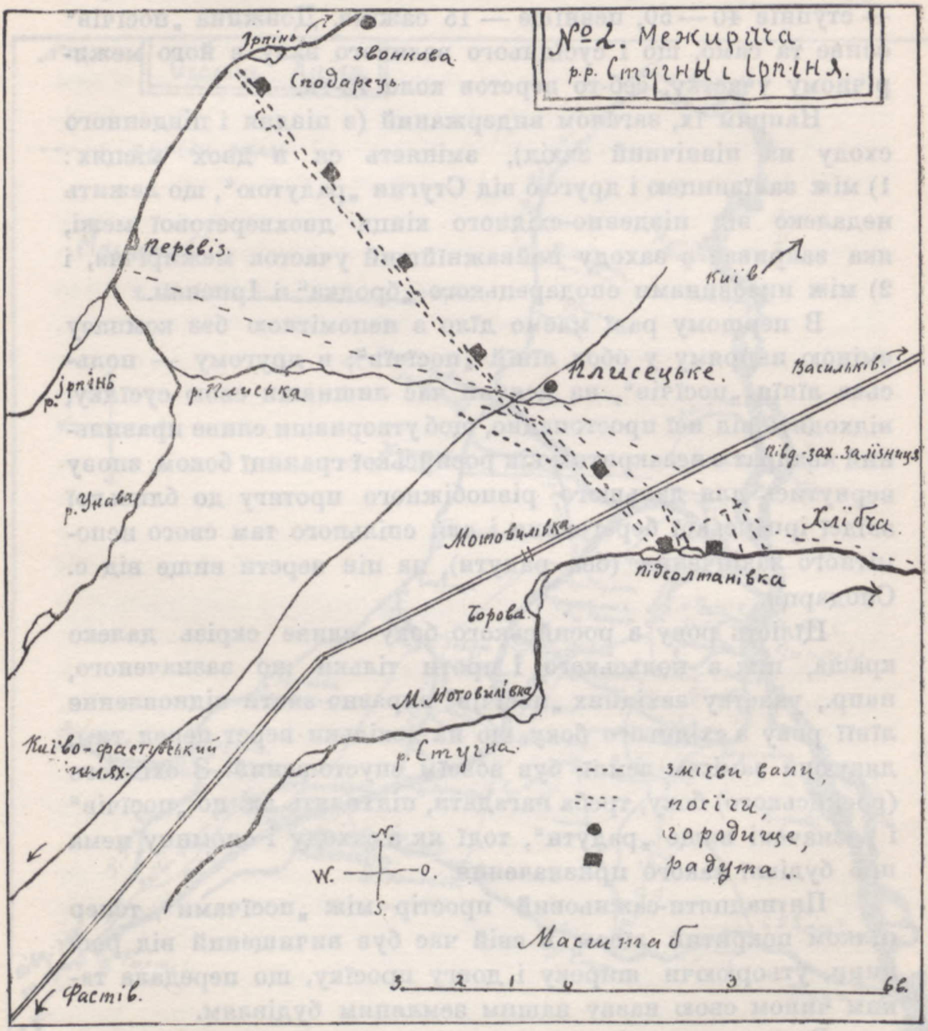

сторожа, що в двох верстах від мотовилівського вокзалу), с. Плисецьким, річкою Плиською (трохи нижче ставка), лївим боком „бродка“, що йде бік-о-бік з лївого боку дороги (з Плисецького до Сподарця) і ірпенським побережем.

„Посїчи“ складають ся тільки з влоговин для рову, і з окола їх нема нїяких слїдів валу. Лінїй рову таким чином дві: одна тягнеть ся з східного (российського) боку, друга — з західнього (польського). Між лінїями рову скрізь однаково — ступнїв 40 — 50, певнїше — 15 сажнїв. Довжина „посїчів“ сливе та само, що і сусїднього великого валу в його межирічному участку, себ-то верстов коло 12-ти.

Напрям їх, загалом видержаний (з півдня і південного сходу на північний захід), зміняеть ся в двох місцях: 1) між залїзницею і другою від Стугни „радутою“, що лежить недалеко від південно-східного кінця двохверстової межі, яка закривае з заходу найважнїйший участок межирічча, і 2) між низовинами сподарецького „бродка“ і Ірпенем.

В першому разї маемо дїло з непомітною без компасу зміною напряму у обох лїнїй „посїчів“; в другому — польська лїнїя „посїчів“, на деякий час лишивши свою сусїдку, відходить від неї простопадно, щоб утворивши сливе правильний квадрат з незакритим від российської границї боком, знову вернутись для дальшого рівнобіжного протягу до близької звідсї ірпенської береговини і для спільного там свого непомітного закінчення (без радути), на пів версти вище від с. Сподарця.

Цїлість рову з российського боку сливе скрізь далеко краща, нїж з польського, і проти тільки що зазначеного, напр., участку західних „посїчів“ виразно знати відновленне лїнїї рову з східнього боку, що на декільки верст перед тим, дякуючи замітам землї, був зовсїм спустошений. З східного (российського) боку, треба нагадати, підходять аж до „посїчів“ і зазначені вище „радути“, тодї як з заходу і спомину нема про будівлї такого призначення.

Пятнадцяти-сажньовий простір між „посїчами“, тепер цїлком покритий лїсом, в свій час був вичищений від рослини, утворюючи широку і довгу просїку, що передала таким чином свою назву нашим земляним будівлям.

Розходженне кінців „посїчів“ і західної вітки „змієвого“ валу і коло Стугни і коло Ірпеню таким чином, що перші, почавшись у Постугня на захід від всїх лїнїй „змієвих“ валів, кінчать ся коло При-ірпіння на схід від злучної тут лїнїї останнїх, поясню́е неминучість перехрещення для двох систем різночасних пограничних будівель біля західної око-

лиці с. Плисецького, по сусідству з зазначеною вже оселею місцевого лісного обїзчика.

Не зайвим буде при тім, добавити, що „посічи“, які опірають ся своїм північним кінцем о Ірпень сливе поруч

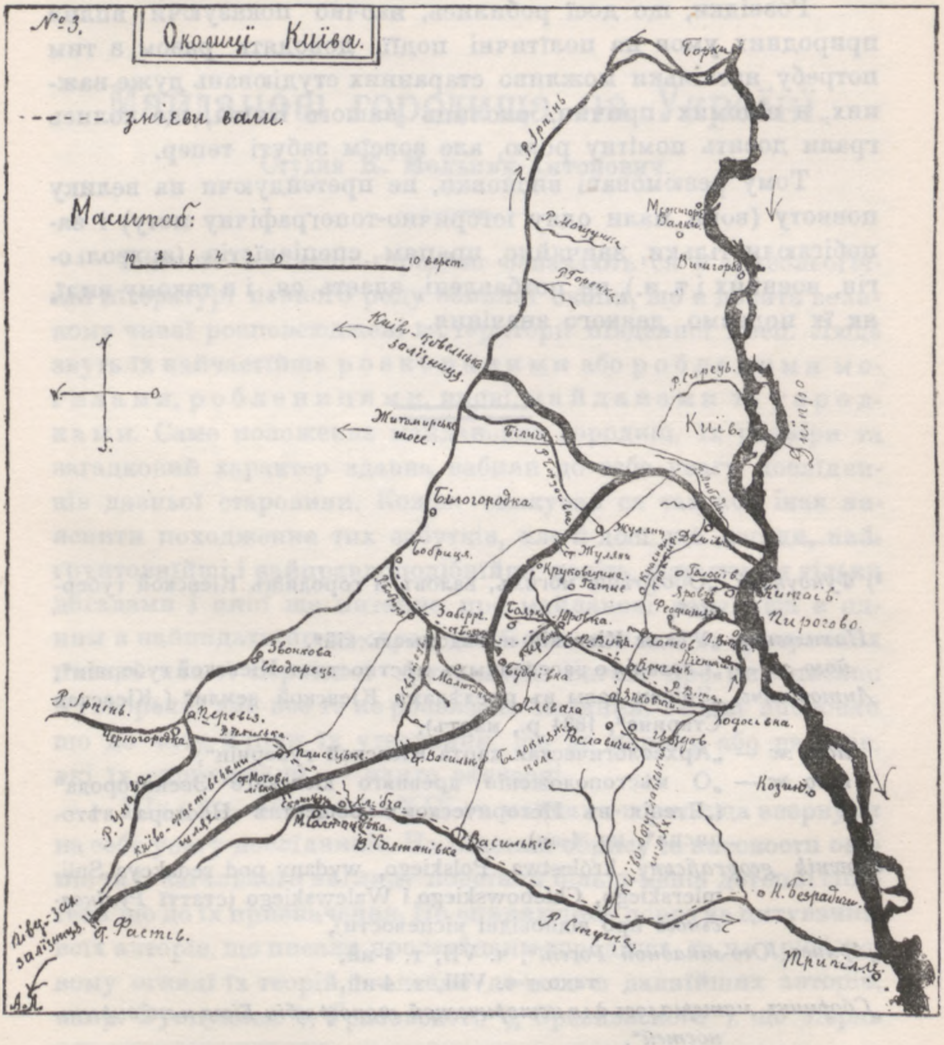

з с. Сподарцем, не можна ставити ні в які взаємини до „городка“, що лежить в сусідній з Сподарцем д. Звонковій і що служить типовим зразком фортеці без сумніву великокняжої доби. Крім того, від „городка“ до „посічів“ цілих три версти...

Такі наслідки морочливих, ще, правда, не зовсім скінчених розвідок в даній місцевости, які опірають ся тільки почасти на зібранім з можливою повнотою і все таки убогім літературнім матеріялі [1]).

Розвідки, що досї робились, наочно показуючи вплив природних умов на полїтичні події, доводять разом з тим потребу наскільки можливо старанних студіювань дуже важних, з відомих причин, околиць нашого Київа, що колись грали досить помітну ролю, але зовсім забуті тепер.

Тому резюмовані висновки, не претендуючи на велику повноту (вони мали одну історично-топоґрафічну мету) і запобігаючи тільки, звичайно, працям спеціалїстів (археольогів, военних і т. и.), не позбавлені, здаеть ся, і в такому виді, як їх подаемо, деякого значіння.

---

1) *Фундуклей*, „Обозрѣніе могилъ, валовъ и городищъ Кіевской губерніи",
Похилевичъ, „Уѣзды Кіевскій и Радомысльскій",
його ж — „Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губерніи",
Антоновичъ, „Зміевы валы въ предѣлахъ Кіевской земли" („Кіевская Старина", 1884 р., мартъ),
його ж — „Археологическая карта Кіевской губерніи",
його ж — „О мѣстоположеніи древняго кіевскаго Звенигорода" („Чтенія въ Историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца", кн. 1-ая),
Słownik geograficzny królestwa Polskiego, wydany pod redakcyą Sulimierskiego, Chlebowskiego i Walewskiego (статті *Рулїковського* про відповідні місцевости),
„*Архивъ Юго-западной Россіи*", ч. VII, т. 1-ий,
також ч. VIII, т. 4-ий,
„*Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей*",
Максимовичъ М., Собраніе сочиненій, т. 2-ий,
Андріевскій М., „Перепетовское поле" („Кіевская Старина", 1883 р. сентябрь),
Ляскоронскій Вас., „Прошлое м. Триполья",
Андріевскій А., „Историческіе матеріалы",
Закревскій, „Описаніе Кіева", т. I—II і т. д.

Майданові городища на Україні.

Студия К. Мельник-Антонович.

Назвою майданів-городищ означають ся в археольоґічній лїтературі певного роду земляні окопи, що в досить великому числї розповсюджені на території південної Росії. Люде звуть їх найчастїйше розкопаними або робленими могилами, робленицями, иноді майданами та городками. Саме положеннє майданових городищ, їх розміри та загадковий характер здавна вабили до себе увагу дослїдників давньої старовини. Кожен силкував ся так або інак вияснити походженнє тих забутків, але й досї усї догади, найґрунтовнїйші і найправдоподібнїйші навіть, зістають ся тільки догадами і нинї ще питаннє про майданові городища є одним з найвидатнїйших серед найбільш темних та суперечних питань нашої первісної археольоґії. Багато про них писано й говорено, але все те не розвязало питання, і всякі висновки що до часу й цїли їх утворення, що до народу або народів, які їх споруджали — надто завчасні.

Ще в 30—40-х роках XIX ст. майдани-городища звернули на себе увагу дослїдників. На підставі обрису та високости окопів та їх загального вигляду повстали більш-менш дотепні гіпотези що до їх призначення. Не спиняючись довго на цитуванню всїх авторів, що писали про майдани-городища, та на дрібязковому оглядї їх теорій, згадаємо де-кого з давнїйших авторів, напр. Фундуклея [1]), Ґрабовского [2]), Срезневского [3]), що зібрав

[1]) Фундуклей. Обозрѣніе могилъ, валовъ и городищъ Кіевской губ. Кіевъ. 1848.

[2]) Grabowski M. Ukraina dawna i terazniejsza. Kijów. 1850.

[3]) Срезневскій. О городищахъ въ земляхъ славянскихъ. Зап. Одесск. Общ. ист. и древн. т. II.

цїнний матеріал, який свідчить про істнуванне майданів не лише на південній Росії, але й по инших східнїх та західньо-славянських сторонах; Бублїєва [1]), що докладно описав майдани в Александрійському повітї на Херсонщинї [2]), та инш. Фундуклей уважав майданові городища за місця, спеціально утворені і призначені до релїґійних обрядів, може до палення мерцїв на огнищах, або до ритуальних людожерних обходів тих Меланхленів та Мессаґетів, що містить в нашім краї Геродот. Ту ж канїбальську гіпотезу, як теж і сам опис майданів дослова повторив Ґрабовский. Срезневский догадуєть ся, що то городища, як звичайно, призначені до оборони; Бублїєв уважав їх за фортецї запорозькі, але всї згоджують ся на тому, що то не були поташнї, анї салїтрані майдани.

На прикінцї 60-х років Подберезскій [2]) виступає з новою досить ориґінальною гіпотезою: розглянувши крітично усї теорії, виголошені передвїйшими авторами, він зазначає досить повно головні типи й район поширення майданів по середній Наддніпрянщинї, од Інгула по Дін, заводить їх аж у глиб Радомиського Полїся і далї на Литву, але на превеликий жаль не називає тих пунктів, де мають бути майдани, і се есть єдина неясна відомість про них так далеко на північ. Він постерігає, що городища майданового типу стоять звичайно поруч з скіфськими могилами як на Українї, так і по дальших західно-славянських країнах [3]). Доводячи тежсамість Скіфів з Герулами і пізнїйшими Литовцями, Подберезский, усуває і стратеґічне, і релїґійно-людожерське призначенне майданів, але все ж таки узнає їх за місця, призначені до релїґійних обходів осїлої частини Скіфів; там мали ховати ся обчеські боги, скарби, зброю; мали ся одбувати суди і т. і. Сим пояснює він вельми розмаїті форми та розміри майданів. У південних степах по над морем їх зовсїм мало, що має свідчити про нижчий стан культури кочових Скифів. Далї з часом Скіфи, уступаючи під утиском босфорських царів, а пізнїйше Римлян, подались на північ і тут, в околицї Чигрина,

[1]) Бубліевъ. Укрѣпленія запорожскихъ казаковъ. ibid.

[2]) Подберезскій. О курганахъ обрядовыхъ въ южной Россіи. Зап. Одес. Общ. ист. и древ. т. VII.

[3]) Думаємо, що автор не добре одрізняв скіфські й варварські могили, бо могил виразного скіфського типу, здаєть ся, ще не відомо на території західньої Европи.

мали заснувати новий Геррос (до якого автор привязує величезне городище з могилами і майданами біля Матронинського монастира); звідсі́ вони розійшли ся далі́ на північну Україну, Литву та на Балтийське Поморе, там знову позасновували собі маленькі Герроси, з яких і позостали ті городища майданового типу, що подибують ся по тих краї́нах.

Останні́ми десятолі́ттями, в міру зросту й поступу археольоґичної науки, зростає інтерес і до питання про майданові городища. Метод науковий заступає методи апріорних здогадів. Найвидатні́йші вчені бачуть в тих майданах справжні городища, се-б то селища стародавньої людини, чи то кочової, чи й зовсі́м осі́лої. В. Б. Антонович [1]) уважав майдани за оден з найдавні́ших типів городища, коли не чисто неолі́тичної епохи, то на переході́ від камінної до метальової культури. Далі́ розробляли се питанне гр. Бобринский [2]), В. Г. Ляскоронський [3]), В. Е. Данилевич [4]), В. А. Городцов [5]), А. Спіцин [6]). Перші стоять на ґрунті́ науковому, останні́ два — на ці́лком гіпотетичному. Не так давно Городцов виголосив свою славну теорію волокуш; на думку його майдани — не що инше, тільки величезні скіфські могили, що в давню пору порозкопувано за-для добичі, або навіть розволочено волокушами з чого й повстала ориґінальна ї́х форма. Сьому останньому способу автор надає кардинальне значінне, але досить подивитись план першого складного майдана з його переривчастими валами, щоб залишити думку про розволоченнє. Спіцин знов уважає усі́ майдани за бурти, що лишили ся по стародавнім салі́транім промислі́. Обидва ті здогади з бага-

---

1) Антоновичъ, В. Чтенія въ Истор. общ. Нестора лѣтоп. Кн. III. Кіевъ.

2) Бобринскій. Курганы и случайныя находки.

3) Ляскоронскій. Къ вопросу о курганахъ-городищахъ-майданахъ (Труды XIII арх. съѣзда).

4) Данилевичъ. Раскопка кургановъ около хут. Покровскаго (Тр. Моск. предв. ком. XIII арх. съѣзда).

5) Городцевъ. Майданы. (Древности. Труд. Имп. Моск. Арх. Общ. т. XX, в. II).

6) Спицинъ. Майданы. (Зап. Отдѣл. русск. и слав. арх. Имп. Русск. Арх. Общ. т. VIII, вып. I).

тьох причин не зносять наукової критики. Так, напр., коли в осередку майдана знаходять часом скіфську домовину, то в самих валах, що повстали ніби то по розволоченню землї з середини могили, як теж і в поблизьких могилах, подибують ся похорони давнїшого ще типу, з фарбованими зкорченими кістяками. Що ж до виробу салїтри, смоли або поташу, то така гіпотеза зовсїм не поважна. Треба тільки звернути увагу на велике число вже відомих майданів, на схему їх ширення, на надзвичайну розмаїтість їх типів і розмірів, на склад ґрунту в насипах та на їх положенне в містинах часто безлїсних та безводних, часом далеких від сучасних осель, — щоб зовсїм усунути ту гіпотезу.

Отже питанне і досї не розвязано, і останнїми часами на поважний розсуд В. Б. Антоновича, до якого прилучили ся й инші вчені, перш ніж будувати які-небудь гіпотези, треба насамперед докладно зібрати матеріал по країнах, де подибують ся майдани-городища, зареєструвати і зазначити на мапі всї відомости, які маємо про них, і таким способом прослїдити обсяг їх розпростореня; по змозї згуртувати їх по типах, орієнтуванню, топоґрафічному положенню; зробити поправні розкопи як в самих майданах, так і в найближчих до них могилах; дослїдити склад насипу в валах з огляду на склад ґрунту в околиції—і доперва тодї можна буде братись до розвязування питання про епоху і народність тих загадкових памяток. Се розвязанне, як бачимо, справа будучого часу, навіть не дуже близького, бо ще й досї не зазначено скількі-небудь докладно самого району розпростореня майданів. Московське Археольоґічне Товариство, що взяло ініціативу в тій справі, доперва береть ся до систематичного збирання матеріалів на великій територіїї південної і східної Росії, в осередковій же і північній її полосї тих памяток, правдоподібно, зовсїм нема. Як здаеть ся, вони властиві степовій области континенту і подибують ся на територіїї західних Славян з одного боку, з другого ми маємо теж вказівки на істнуванне майданів на Поволжу, північному Кавказї, за Уралом і далї в Сібіру, але ті країни ледве зазначені що до збирання матеріялу.

Не беручи ся поки що до складання загальної мапи майданів, до чого ми не маємо ще досить матеріалу, спробуємо зґрупувати все те, що нам пощастило зібрати про

майдани, поки тільки на території південної Росії, на тій її частині, яка обмежує майже ті самі простори, що заселяє український нарід. Джерелами до того було: 1) все те, що вже відомо з археольоґічної літератури того питання; 2) більш або менш докладний рукописний матеріал, ласкаво поданий певними особами, науковими товариствами і інституціями; 3) почасти власні нотатки.

Для Київської ґуб. матеріалом була археольоґічна мапа пок. В. Б. Антоновича [1]) і кілька вказівок з рукописних нотаток пп. Хвойки і Браунера; для Полтавщини багатий і докладно зібраний матеріал, що ласкаво подали пп. В. Г. Ляскоронський, Л. В. Падалка і С. А. Мазаракі; для Харківщини археольоґічна мапа тої ґубернії проф. Багалія [2]), рукописні нотатки В. Е. Данилевича, наші власні замітки для останніх двох ґуберній і теж деякі вказівки в статї В. А. Городцова про городища-майдани [3]). Для Херсонщини ми скористали з доброго рукописного матеріалу, що зібрав Браунер на цілому просторі Єлисаветградського повіту і ласкаво подала нам Імпер. Археольоґічна Комісія; з рукописних донесень різних осіб, які ми одержали від Московського Археолоґічного Товариства і теж з кількох вказівок в праці п. Гошкевича „Клады и древности Херсонской губ". Кілька майданів, що є на території Волинської і Подільської ґуб. занотовано з археольоґічних мап тих ґуберній, зложених пп. Антоновичем і Сіцінським. Для Катеринославщини знайшли ми відомости в статях пп. Булієва [4]) та Подберезского [5]), в рукописних матеріалах Московського Археольоґічного Товариства, і теж в рукописних нотатках, що подав А. С. Синявський. Відомости про майдани в Вороніжчині взято з реєстру старинностей тої ґубернії, зложеного на підставі донесень з волостей в 1873 р. [6]).

Перелічений матеріал своїм складом і характером відо-

---

[1]) В. Антоновичъ. Археологическая Карта Кіевской губ. Москва 1895.

[2]) Багалѣй. Археологич. карта Харьковской губ. (Труды XII арх. съѣзда въ Харьковѣ т. I).

[3]) Городцовъ. Op. cit.

[4]) Бублієвъ. Op. cit.

[5]) Подберезскій. Op. cit.

[6]) Записки Импер. Русск. Археол. Общества, т. VIII.

мостей досить різноякий: одні збірачі звертали переважно увагу на ґеоґрафічне і топоґрафічне положенне городищ-майданів, другі на їх розміри: високість осередкових валів, довжину діаметру, часом на розміри серединної площі; инші нарешті на форму обрису як самих майданів, так і додаткових при них валів або крил і инших насипів. Де-хто занотовував напрям городищ-майданів і їх виходів по сторонах горизонту, а також присутність по-близу погребових могил; инші обминали ті важні подробиці і т. д. Отже, бажаючи зґрупувати сей рід памяток на підставі такої чи иншої з тих ознак, ми маємо спроможність уґрупувати лише деяку їх частину, більш або менш значну, питанне ж про більшість зареєстрованих майданів так і мусімо залишити нерозвязаними для браку вказівок.

Не меншу трудність при ґрупуванню нашого матеріалу надає надто заплутана номенклатура і самі понятя про сущність городищ-майданів, найбільше в тих випадках, коли відомости про них збірано, розпитуючись у селян, або через волости. Де-які збірачі звуть їх майданами, курганами-майданами і майданами-городищами, відрізняючи часто ті й сї назви на підставі прикмет, про які не подають відомости; инші занотовують їх, як розкопані могили, городки, роблені могили, робленицї і навіть просто могили, які при дальшому їх опису показують ся іноді дуже скомплїкованими майданами з цїлою системою додаткових валів і окопів. Отже коли деякі з тих роблениць можна признати за городища-майдани, особливо простїшого типу, то що до инших, не докладно описаних, насуваєть ся сумнїв, чи не належать вони до катеґорії звичайних погребових могил, цїлих чи розкопаних, бо по деяких містинах селяне звуть робленими могилами часом і звичайні могили (кургани).

Найповнїше заступлені ґубернії: Київська, Полтавська, Харківська, Катеринославська і Єлисаветградський та Херсонський повіти Херсонської; можна зазначити певне число майданів-городищ на цїлому просторі Херсонщини та Поділля; в останньому їх подибуєть ся дуже не багато, 2—5 на повіт, може трохи більше в південних повітах. Багато їх зареєстровано по цїлім обшарі Вороніжчини. Лише кілька майданів зазначено на Волини та в Чернигівщинї на по-

граничу з Київщиною та Полтавщиною [1]). Такі величезні прогалини, принаймні в південних ґуберніях, свідчать не так про відсутність самих памяток, як про брак докладних відомостей про них. Так само годї нам означити виразно границю їх розпросторення на захід, бо не маємо відповідного матеріялу для Бесарабії і південної Галичини. Границя на південь зістаеть ся чистою, зазначено тільки суцільний ланцюг майданових городищ по р. Самарі; далї на схід подибуємо їх ґрупами або-ж рядами по Донцю та його приплива: Можу, Осколу, Айдару і далї по припливах Дону: Соснї та Калитві. Можна гадати, що район їх розпросторення на південь обіймає цїлу степову країну аж по береги Чорного та Азовського моря.

Східна границя зазначуеть ся поки що західньою половиною Воронїзької ґуб., повітами: Задонським, Нижне Дївицьким, Воронїзьким, Валуйським, Острогозьким і Павловським, та повітом Старобільським Харківської ґуб. Єдина границя, для нас зовсїм виразна — се північна. Найдальші на північ майданові городища подибують ся в басейні Днїпра по верхівях його припливів: Тетерева та Ірпеня, [2]) але незабаром гранична лїнїя подаеть ся на південний схід і межиріччем Ірпеня та Стугни доходить до Днїпра, переходить на лївий бік і прямуе далї на схід по границї басейнів Десни з одного боку, з другого Трубежа, Супою, Золотоноші, Сули і Псла. В басейнах двох останнїх річок гранична лїнїя значно підіймаеть ся на північ. Показаний вододїл майже сходить ся з границями Чернїгівської і Курської ґуб. на північ, Полтавської та Харківської на південь. Далї на схід гранична лїнїя трохи спускаеть ся біля вершин Ворскли і Донця, переходить через Оскол і йдучи по над рр. Сосною, Потуданю і Осередю, урываеть ся берегом Дону. Таким чином північна границя розпросторення майданів-городищ примірно сходить ся з споконвічною границею

---

[1]) А на решті простору названих двох ґуберній городищ-майданів, здаєть ся, немає зовсїм

[2]) Не вважаючи на подану Подберезским загальну звістку про істнуваннє майданових городищ в Радомищині і далї на північ, ми не можемо приняти її з певністю, не маючи від нього жадного фактичного матеріялу до тієї країни.

Мапа розпросторення майданів (майдани зазначені лекше травленими крапками).

лїсу й степу і присутність сього виду памяток старовини, разом з де-якими иншими прикметами, як напр., могили з фарбованими кістяками, служать одною з характерних рис, що відрізняють давню людність степів на полудни і лїсових країн на північи.

До сього часу на території України, в показаних межах зареєстровано до 1500 городищ-майданів, але певно, що в дїйсности єсть їх значно більше, тільки про велику їх частину досї ще не маємо докладної відомости. Коли зазначити їх на мапі, то ми бачимо, що на північній окраїнї число майданів менше, і навпаки їх стає більше та ряснїше де далї на полудне. В певній мірі винятком з того буде хіба північний басейн Сули, вельми багатий на майдани, що простягають ся широкою полосою на північ по над річками Ромном та Терном. Найгустїшою сїтю розкинулись вони по правім боцї Днїпра в басейнї Роси, Тясмину й Синюхи, переважно її припливом Висю, і на лївім його боцї в басейні Сули, як уже показано, Псла і почасти Ворскли. Відповідно до корит річок, ми маємо три переважні напрями: 1) наддніпрянське пасмо майданів, що тягнеть ся на кілька сот верстов понад лївим низьким берегом Днїпра, відступаючи від нього на 10—15 верстов, іноді близче. Дослїдити його можна з певними перервами починаючи трохи на північ від Переяславу, приблизно від устя Трубежа, повз устя Золотоноші, Сули, Псла, Ворскли, до устя Орелї і далї на південь. Правобіч Днїпра нїби доповнюють те пасмо ґрупи майданів при устях Роси біля Канева, Тясмину біля Новогеоргієвська і далї суцїльний ланцюг тих городищ, починаючи від Мишурина до Катеринославу. 2) На правобічній Україні можна зазначити 4 пасма майданів, що йдуть з заходу на схід: найбільш північне, як було показано, йде вододїлом Ірпеню і Стугни, инші Росю, Тясмином, остання Синюхою і її припливами з одного боку, та Інгулом з його припливами з другого. 3) В лївобічній і Слобідській Україні ряди майданів, теж по над річками, ідуть в иншому напрямі: з півночи на південь і південний захід в басейні Днїпра й Донця і знову з заходу на схід по над припливами Дону, Сосною і Калитвою. Найряснїші пасма містять ся по Сулї з Удаєм, Ромном і Терном, по Пслу з Хоролом і по Ворсклї з Груню та Коломаком.

З огляду на топоґрафічний розклад майданів - городищ помічаеть ся, що велика більшість майданів містить ся не на вододїлах, а в напрямі течії річок і їх приплнвів по нагірнїх площинах, що оточують річні долини. В широкому рівному степу їх не так густо, і найчастїше містять ся вони по над балками, ярами або криницями, але завжди на місцях високих, розкритих, що здалеку видно. Іноді вони обернені виходом до річки або до балки, іноді в противний бік, виходом до степу. Самий розклад майданів буває вельми одмінний: то вони подибують ся одинцем або значно віддалені оден від одного, то розложені парами або ґрупами від трох до шести і більше на невеликім відступі, але найчастїйше ланцюгом в один або два ряди, творячи немов сторожевий кордон, так щоб з вершку одного завжди було видко два найближчих в оден і другий бік. З сього погляду можна показати як найбільш характерні: 1) лїнію золотоношську від м. Піщаного до Ірклїєва[1]); вона складаєть ся з кількох десятків городищ-майданів двох різних типів, що тягнуть ся в два ряди, обернені виходами оден до одного; 2) лїнію роменську[2])—більше 10 майданів, протягнених вряд вздовж Сули на південь від Ромен; 3) лїнію катеринославську[3]) по правім боцї Днїпра від Верхнеднїпровська до Катеринослава і инш.

Орієнтуваннє майданів буває дуже різне, правдоподібно, в залежности від топоґрафічних обставин місцевости. Поодинокі майдани обернені виходом як до річної долини так і до широкого степу на різні сторони горизонту. Коли майдани розміщені поблизу або ґрупами, то здебільшого виходами звернені або один до одного, наче стережучи тої простороми, що межи ними, або в супротивні сторони, немов стережучи цїлої ґрупи з боку одкритого степу. В разї ж коли вони йдуть ланцюгом, то виходи звичайно буває зроблено в однім напрямі.

Дуже часто, коли не здебільшого, біля майданового городища буває 2—3 погребові могили, часом цїла ґрупа їх, іноді вельми численні могильники.

1) В. Антоновичъ. Чт. Ист. Общ. Нестора лѣтоп., кн. III, ст. 21.

2) Рукописныя замѣтки пп. Ляскоронського и Мазаракі.

3) Бубліевъ—Записки Одес. Общ. ист. и др. т. II. Рукописні замітки п. Синявського и К. Мельник.

Що до контурів їх насипів можна установити 6 — 7 основних типів майдану, з яких розвиваеть ся й постае велика сила варіянтів, іноді вельми скомплїкованих, які видають з себе цїлу систему земляних окопів і загород. Зазначимо для прикладу славний Скоробор — величезну і дуже скомплїковану ґрупу майданів, що й досї служить предметом завзятої полеміки поміж дослїдниками [1]). Надто характерні з сього погляду типи майданів південно-західньої лїнії по над рр. Синюхою та Інгулом; вони стають характерними й типовими для сеї сторони, для східньої-ж України являють ся лише досить рідким винятком.

Взагалї назвою городища-майдана в археольоґії означають більш-менш просторий земляний окіп на взір цїркулярного або каблучкового валу, що перериваеть ся здебільшого в одному місцї невеличкою прогалиною, іноді на кілька аршинів завдовжки, яка творить браму або вступ до загородженої просторони. Досить часто подибуеть ся два такі вступи, трохи рідше три, ще рідше чотири. Бувають майдани, що складають ся з суцїльного каблучкового валу без жадного виходу, але се менш визначний тип. При значній розмірно високости валу, звичайно від 4—6 метрів (іноді до 15 і більше), внутрішня оточена ним просторонь досить обмежена. Часто, при меншому обмірі навколо, не буває навіть рівної площини на днї і внутрішня узбіч валу, спускаючись до його краю, надае замкненій просторони подобу круглої або навіть розмірно неширокої лїйкуватої улоговини, якої дно буває, звичайно, нарівні з ґрунтом навколо, а часом буває нижче позему. Зрештою в більших-городищах діяметр внутрішньої площини лїчить ся часом на десятки метрів. Тільки в найбільших відомих нам майданах, як напр. так звана Могила Сорока [2]), діяметр внутрішньої горизонтальної площини досягае 30 і більше сажнїв.

Цїркулярний вал з одним входом і з круглою уголовиною на взірець макітри в серединї є найпростїйшою і звичайною формою городища-майдану, що найчастїйше стрічаеть ся, — основний тип, з якого розвинули ся усї инші.

[1]) Поблизу м. Більска, Зїньківск. повіту, Полтавської ґуб.

[2]) Біля м. Дашева Липовецького повіту, Київської ґуб.

Не задержуючись на опису усїх форм та варіянтів майданових городищ, котрих число безконечне по своїх одмінах, зазначимо лише кілька найголовнїших типів, як простих, так і більш комплїкованих. Насамперед до простїшої форми майдану додаєть ся з зовнїшньої сторони, часом перед самою брамою або поблизу, земляний насип круглий як могила, або-ж довгуватий, що загороджує ход в середину. Трохи рідше один або два горби таких насипалось з противулежного зовнїшнього краю круглого валу [1]). Дуже часто, як не в більшости біля входу майдану з зовнїшньої сторони помічаєть ся доволї велика яма, часто з випаленими на поверхнї стїнами і дном, часом повна угілля, попілу та звірячих кісток. Інші дослїдники вважають сї ями за решту урочистих поганських жертвоприношень; другі як напр. проф. Завитневич [2]) та де-хто инший бачуть в них певний фортифікацїйний додаток, рід вовчої ями, що заступала вход до майдану в давню пору. Взагалї призначеннє сих ям ще не вияснене в науцї, присутність же їх помічаєть ся майже скрізь або перед брамою майдану, або-ж при кінцї площі, оточеної крилами.

Найчастїйше круглий вал уриваєть ся в однім місцї, роблячи вхід, але буває і дві, і три таких прогалини, розміщені більш-менш сіметрично. Іноді первісний кільцевий вал обведено ще другим, третїм, і майдан має вигляд концентричних кружків, з котрих виходи бувають обернені або всї в оден бік, або-ж в ріжні сторони, і тоді кожний зовнїшнїй вал загороджує собою вихід внутрішнього кільця [3]). Посеред такого майдану підносить ся часом величезна могила, значно вища від самого валу. Можна вважати за варіянт тогож типу майдан, огорожений з двох протилеглих боків кількома паралелями дугових валів, або-ж обведений в кілька рядків прямими окремими валами, уявляючи фіґуру нїби концентричного многокутника замість круга [4]).

Опріч круглих майданів, часто висипаних з ґеометричною правильністю, стрівають ся теж окопи овальні або ж підковою, в яких залишено поміж кінцями валів широку

[1]) Див. на долученій таблицї схем (с. 91) фіґуру першу.
[2]) Извѣстія XIV арх. Съѣзда въ Черниговѣ 1908 г.
[3]) Див. фіґ. 2. [4]) Див. фіґ. 3 і 4.

прогалину замість звичайної вузької брами, яка займає допіро кілька метрів. Вельми часто кінці валу, не уриваючись при вході, завертають ся і тягнуть ся наперед паралельно один одному, образуючи вїби довгу браму або траншею, що захищає вхід[1]). В дальшому її розвитку початкова траншея, поволі продовжуючись, загинаючись на обидва бокі, та ослож-

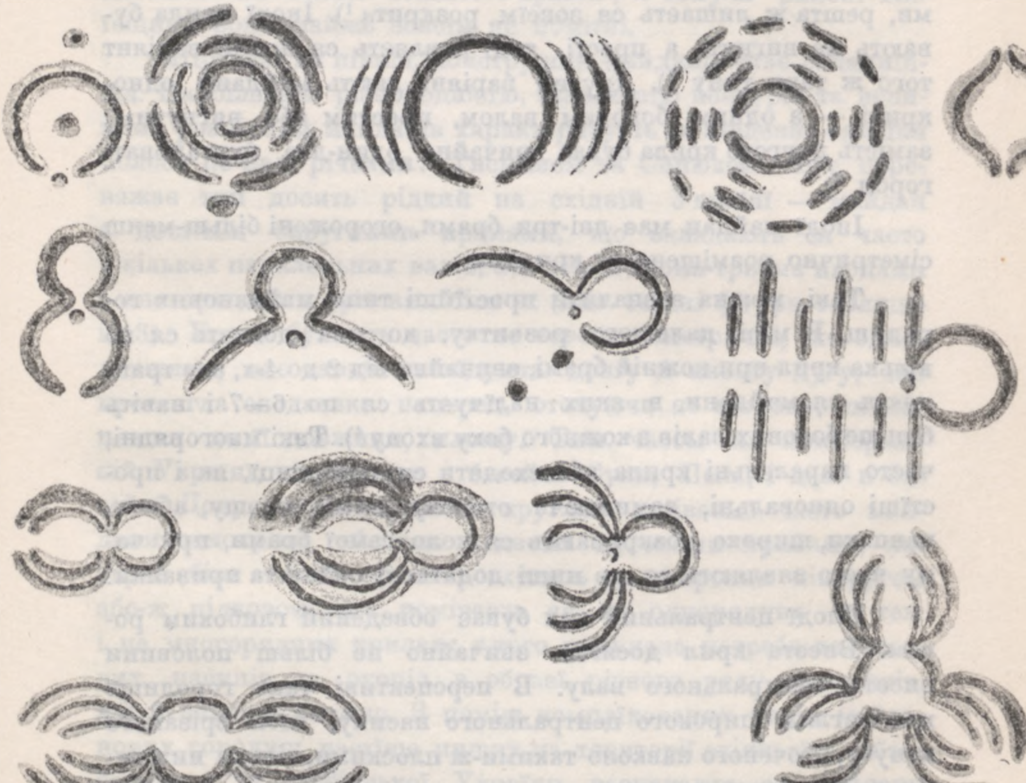

нюючись додатковими, найчастійше паралельними валами й окопами, дає початок нечисленним варіянтам так званих крил, іноді рівних, але частійше вигнутих дугою, часом доволі складних. Поміж ними зазначимо найбільше розповсюджений тип майдану двохкрилого, в котрому, по обидва бокі входу, тягнуть ся два вали, більш-менш довгі та виг-

[1]) Див. фіґ. 5, в горішнім ряді.

нуті, котрі оточують круглу або-ж овальну площу перед майданом; обшар останньої завжди буває значно більший площі самого майдану. В такому разї обидві дуги далеко протягнено наперед, кінці їх так близько зведено як і кінці головного валу, щоб вони замикали ту внутрішню площу, або-ж навпаки обидва крила широко розвернено при самій брамі, при чому тільки найближчу її частину оточено валами, решта-ж лишаєть ся зовсїм розкрита [1]). Іноді крила бувають не вигнуті, а прості, тоді зявляєть ся новий варіянт того ж таки типу [2]). Другий варіянт дають майдани однокрилі — з одним боковим валом, простим або вигнутим; замість другого крила буває звичайно один-два кургановаті горби [3]).

Іноді майдан має дві-три брами, огорожені більш-менш сіметрично розміщеними крилами.

Такі можна зазначити простїйші типи майданових городищ. В мірі дальшого розвитку, до них додаєть ся по кілька крил при кожній брамі, звичайно від 2 до 4-х, але трапляють ся майдани, в яких налїчуєть ся по 6—7 і навіть більше бокових валів з кожного боку входу [4]). Такі многорядні, часто паралельні крила або сходять ся при кінцї, як і простїші одновальні, замикаючи оточену ними площу, або-ж, навпаки, широко розкривають ся коло самої брами, при чому часто зявляють ся ще инші додаткові окопи та привалки.

Иноді центральний вал буває обведений глибоким ровом. Висота крил досягає звичайно не більш половини висоти центрального валу. В перспективі таке городище має вигляд широкого центрального насипу, ніби зрізаного конусу, оточеного навколо такими-ж плоскими, тільки нижчими та довшими терасами.

Взагалї форми майданів міняють ся без кінця, але й серед такої сили варіянтів, не вважаючи навіть на значні прогалини, викликані подекуди недостачею матеріялу, можемо вже, для ріжних областей краю, уставити де-які одмінні риси. Зазначивши на карту всї зарестровані майдани, ми бачимо, що самі типи їх певним способом сполу-

[1]) Див. фіґ. 2 і 3 в 2 рядї. [2]) Там же фіґ. 4. [3]) Там же фіґ. 3.
[4]) 1—3 фіґ. 3 ряду.

чають ся з річними басейнами, може в залежности од місцевих топоґрафічних обставин. Кожний район характеризуеть ся своїм улюбленим типом. Так наприклад на північній полосї переважае простїйший вид майдану — круглий з довгою брамою або з двома вигнутими крилами, найчастїйше оточений ґрупою могил. Більш просторі та комплїковані городища стрічають ся в значно меншому числї на північній полосї східної України; в тому-ж районї Київщини вони майже зовсїм не помітні.

Що далї на північ, конструкція майданів стае складнїйша. Найбільшою різнородністю, складністю контурів та великими розмірами майданів характеризуеть ся південно-західня полоса по-над річками: Тясмином та Синюхою. Тут переважае тип досить рідкий на східній Українї — майдан з довгими округлими крилами, що складають ся часто з кількох паралельних валів, або теж з двома-трьома входами і многорядними крилами біля їх (див. спідні фіґури таблиці) і 13). Крила бувають часто не зовсїм сіметричні, не одної довжини, але завше наслїдують довгу й низьку дугу, що простягла ся далеко наперед, оточуючи не широку, порівнявши до її довжини, площу. Тим часом на лївобережній Українї, переважно в басейні Сули, Псла, і далї в басейні Дону, окрім простих круглих стріваемо часто майдани однокрилі, або теж з двома дуговими крилами, які зараз біля самої брами розходять ся широким півкругом або-ж підковою, що помічаеть ся на однорядних як теж і на многорядних крилах; з того виникала потреба додаткових насипів та окопів в образї різного роду привалків, які й справдї бачимо. З поміж комплїкованих видів майданових городищ частїше инших на території східньої — лївобережної та слобідської України, зазначають ся майдани з двома протилеглими брамами, огороженими парою дугових крил кожна (спідня фіґура). Майдани-ж з простими рівними валами замість крил стрічають ся всюди в невеликому числї.

Коли ріжні варіянти майданових типів можна вже зазначити доволї повно, то матеріяли що до їх орієнтовання й розмірів, які маемо в нашім роспорядженню, менш повні, тим що при збиранню відомостей головну увагу звертало ся найчастїйше на контури городища. Майже

не маємо жадного скілька небудь складного майдану з докладними розмірами кожної його частини. Найчастїше міряно височінь й обвід центрального валу, далї глибину улоговини, довжину і вишину крил, нарештї діаметр внутрішньої площини в крузї. Середнїй розмір майдану лїчить найчастїше 20—60 саж. навколо; найменчі відомі майдани мають 13 саж., але бувають і такі, що досягають 150—200 саж. і більше в обводї, при внутрішньому діаметрі од 3—35 саж. і більше. Височінь центрального валу найчастїше буває на 2—4 сажн., але в більших майданах вона досягає 5—7 навіть 10 саж., часом ще більше, як от наприклад відомий кольосального розміру майдан Сорока Київської губ., нинї вельми попсований та розкопаний ще в XVIII в.; первістна його височінь мала бути значно більша. Глибина улоговини міняеть ся звичайно в залежности від високости круглого валу. Найчастїйше вона буває 2—4 саж., доходить до 5—7 навіть до 10 і 15 саж. і тодї дно її спускаєть ся нижче лїнії горізонту. Довжина крил вагаєть ся звичайно від 10—20 до 40 саж., часом до 50—70, в деяких майданах вона сягає навіть 90 саж. Найчастїше вона буває на половину окружного валу, але напр. майдани Херсонської групи, по над Синюхою та Інгулом, як було вже зауважено вище, характеризують ся надзвичайною в порівнанню до окружности центрального кільця довжиною крил, яка доходить до $^3/_4$ кільця, навіть більше.

Взагалї площа, заґнята простїшого виду майданом буває розмірно доволї обмежена. В городищах складного типу вона навпаки буває досить значна. Трапляють ся більш скомплїковані городища, які представляють з себе часом цїлі ґрупи тїсно скомбінованих, більш-менш складних майданів і займають іноді площу в одну, часом навіть в кілька десятин. Не кажучи вже про найбільший з поміж відомих складних майданів, Скоробор [1]), що складає величезну ґрупу з не менш 12-ти крилатих майданів, займаючи обшар, що може мірятись на версти, а не на десятини,—зазначимо для прикладу величезний майдан при с. Матвійовці [2]) Чигринського

[1]) В. Г. Ляскоронський—рукописні замітки. Городцовъ — Извѣстія XIV арх. съѣзда въ Черниговѣ 1908 г.

[2]) Подберезскій ор. cit.

повіту; майдан Похилівський, при с. Вязівці Павлоградського повіту по над Самарою, та инші.

Можна-б чимало ще зазначити особливостей що до контурів, положення, ґруповання майданів, але, хоча всї вони свідчать про поступовий розвиток життевих потреб того народу, якій споруджував сї городища, все-ж таки, на підставі одного зовнїшнього вигляду, положення і напрямку майданів нема ще можливости утворити для них певну клясифікацію нї з хронольоґічного, нї з етноґрафічного погляду. Лише систематичне розкопування як самих майданів, так і поблизьких до них могил може подати певні дані що до часу і народовости сих памяток. Тим часом таке наукове дослїдування ще майже не починалось понинї. Нї однїсїнького майдану не розкопано цїлком; почасти пробувано копати ямами або траншеями, але навіть такого роду розвідки можна зазначити лише в 15 майданових городищах. Далеко докладнїше проваджено розвідки могил в околиці майданів. Таких могил дослїджено 20—30 переважно в губ. Київській та Полтавській, почасти в Херсонській, Харьковській, Катеринославській.

Результати розкопів вельми не однородні і належать до цїлком одмінних епох та культур. В поблизьких до майданів могилах в 12 місцевостях сконстатовано більш-менш багатий похорон скіфського типу. Так при м. Кальнику Липовецького повіту В. Б. Антонович розкопав групу могил, яка оточує два великі майдани, при чому зазначив ся вперше особливий і вельми цїкавий варіянт скіфського похорону — під деревляним шатром [1]). В околиці м. Смілої Черкаського повіту, побіля сїл: Цвітного, Матусова, Нової Осоти, Ярошівки розкопи Фундуклея [2]), ґр. Бобрінского [3]) та инш. подали виразний похорон неоскіфської епохи. Такі-ж самі результати дають розкопки д. Ястребова при с. Мартоношї Елисаветградського пов. [4]) С. А. Мазаракі в Роменщині побіля сс. Калинівки, Поповки, Пустовойтовки, Талалаївки, В. Будок, Волковцїв; там-же розкопки славного

---

[1]) В. Антоновичъ. Археологич. карта Кіевской губ. Москва 1895. Отчетъ Имп. Арх. Комиссіи за 1891 г.

[2]) Фундуклей ор. cit.

[3]) Бобринскій. Курганы и случайныя находки у м. Смѣлы. Петербургъ т. II и III. [4]) Отчетъ Имп. Арх. Ком.

Аксютиського могилища [1]), шо були проваджені В. Б. Антоновичем, Самоквасовим, Мазаракі, Линниченком, Брандебурґом та і инш.; розкопи того-ж таки д. Мазаракі наоколо майданів при Ярмолинцях, Глинському, Липовому, Чеберяках і багатьох инших селах Зіньківського повіту [2]). Нарештї теж саме бачимо і в Харьківщинї з розкопів д. Зарецкого при с. Рублївцї [3]) Богодухівського пов. д. Данилевича біля хут. Покровського [4]) Валківського пов. і менш виразний похорон при с. Співаківцї Старобільського повіту [5]).

Опріч неоскіфського типу в могилах біля майданових городищ можна зазначити 6 випадків похорону того типу, який характеризуеть ся скелетами в скорченим положенню, притрушеними червоною фарбою, і якому, за ініціативою д. Самоквасова, починають надавати назву кіммерійського. Такий погребовий тип ми бачимо знов з показаного вже розкопу Ястребова при с. Мартоношї, ґр. Бобрінского при с. Смілянцї [6]) і далї, в Харьківщинї з розкопів К. Мельник біля м. Купянська [7]), Данилевича при х. Покровському, Городцова побіля Савинець і Прелестного Ізюмського пов. Нарештї маемо три випадки похорону разом з конем, правдоподібно кочовницького типу, в околицї Кагарлика та Глиняної Балки Звенигородського пов. з розкопу Трощинського, та при с. Курульцї Старобільського пов., і единий похорон в човнї з розкопу Зарецкого при с. Рублївцї Богодухівського пов. [8])

Ще розмаїтіші наслїдки дае розкопуванне самого майдану. Так напр. маемо два випадки скіфського похорону в кільцевим окопі майдану: в найбільшому на Українї майданї Сорока Липовецького повіту, розкопаному ще при кінцї XVIII віку [9]) і в майданї при с. Цвітному в околицї

[1]) Отчетъ Имп. Археологич. Коммиссіи 1886 г.

[2]) Гр. Бобринскій. Курганы и пр. II, 161.

[3]) Багалѣй. Арх. карта Харьков. губ.

[4]) Данилевичъ. Раскопка курган. около х. Покровскаго. (Труд, Моск. Предв. ком. Вып. II,.

[5]) Багалѣй. Op. cit. 79. [6]) Бобр. Op. cit. I.

[7]) Мельник. Раск. кург. въ Харьк. губ. (Труды XII арх. съѣзда въ Харьковѣ I).

[8]) Багалѣй op. cit. 48 і 15.

[9]) Антоновичъ. Арх. карта Кіевской губ.

Смілої. Далі маємо три факти такого-ж скіфського похорону в самій середині майдану: один при сл. Райській Ізюмського пов. з розкопів Городцова [1]), другий в Елисаветградському пов. біля Мартоноші з розкопу д. Ястребова [2]) в 1870 та 1882 р. Тут круглий кільцевий майдан з високою могилою на середині дав надзвичайно багатий скіфський похорон. Теж саме помічаєть ся і в де-яких роменських майданах, розкопаних д. Мазаракі.

Опріч того можна занотувати один факт похорону з окрашеним та скорченим скелетом в центральної улоговині майдану, розкопаного д. Ляскоронським біля с. Золотухи [3]) Лубенського пов. і три факти похорону того-ж типу в кільцевому окопі майдану: два побіля Смілої й Смилянки [4]), де гр. Бобрінский знайшов дві домовини з різним начиннєм з кременю, глини і кости, і один майдан з такою ж домовиною, розкопаний д. Городцовим при с. Райській [5]). В тому-ж самому окопі д. Городцов знайшов другу, впускну домовину, де небіжчика поховано разом з конем. Ще цікавіший факт впускного похорону зазначає гр. Бобрінский в показаному вже майдані біля Смілої, де також в центральному кільцевому окопі скелети лежали в видовбаних колодах. В розкопках д. Данилевича при х. Покровському і в центральній улоговині, і в кільцевому окопі обявилось теж 2 похорони менш виразного типу.

Нарешті в 4 х випадках розкопуванне в середині майданової улоговини в околиці Смілої, Смілянки, Фльорковки і Стовповахи [6]) дало цілком невиразні результати.

Отже всї ті немногі, ніби припадкові розкопи, які роблено до сього часу в майданах, з огляду на таку розмаїтість їх результатів, не тількі не дають можливости привязати їх до одної певної епохи або-ж народовости, анї навіть не дозволяють докладно вияснити саме призначенне тих памяток. Питанне про них, як і перше, зостало ся розкрите і тількі дальші сістематичні розслїди в тим напрямі (як в самих майданах, так і в поблизьких до них могилах) поможуть його розвязати. Всякого-ж роду гіпотези, які тепер тількі затуманюють його, мусимо залишити ще на довший час.

---

[1]) Багалѣй ор. cit. [2]) Бобр. ор. cit. [3]) Рукописні нотатки.

[4]) Бобринскій. Ор. cit. I т. [5]) Багалѣй ор. cit. [6]) В. Антоновичъ. Арх. карта Кіевской губ.

Невінчані шлюби на Україні в XVI-XVII ст.

Студія Ореста Левицького.

В той вік, коли Христова віра зайшла на Русь, в тодїшньому християнському світї не було ще спільної згоди про те, чи шлюб есть „таінство“ і чи конче потрібне церковне вінчанне для того, щоб шлюб уважав ся дїйсним, законним. У самій Византиї тільки за царя Льва Философа (886—919 рр.) вийшов закон про необхідність вінчання; але на Заходї довго ще тяглась про те велика суперечка поміж богословами, бо одні вчили, що шлюб мусить вважатись дїйсним тільки тодї, коли його освячено в церкві (professio matrimonii in ecclesia), а инші тримались тієї думки, що шлюб повстає через одну згоду, чи призволення сторін (consensus facit nuptias), а через те повинно лїчити його дїйсним з того часу, коли стала ся така згода, а не тодї, коли поблагословить її священик, з чого виходило, що навіть невінчані шлюби мусять вважати ся дїйсними. От же не диво, що й у нас, на Руси, в перші віки християнства, вінчанне не вважалось за річ конче потрібну для законности шлюбу. Ще при кінцї XI ст., як свідчить київопечерський „чорноризець“ Яків, народ думав, що тільки князям та боярам годить ся вінчатись по церковному закону, а простим людям досить справити шлюб „съ плясанiемъ и гудѣнiемъ и плесканiемъ“, се б то по стародавнїм своїм звичаям, може бути так само як і тепер справляеть ся „весїлля“ на Україні. А проте й такі невінчані шлюби простих людей вважались тодї справжнїми не тільки з сторони державного уряду, але й з сторони церкви, яка мала тодї в своему присудї усякі родинні зязки і злучені з ними права.

Щось подібного до сього вбачаемо на Україні і в часи далеко пізнїйші, от хоч би при кінцї XVI ст. Коли королїв-

ські урядники робили в 1565 р. люстрацію українських староств на Поділлї, то вони з дивуванням помітили, що усе шлюбне право зводилось там до двох пунктів: а) „коли котрий чоловік звичаем пограничним, свовольним, візьме собі чию дївку, або вдову, або розвідку за жону і з нею хоче жити, той дае на замок три гривні „поемщини“; і б) „хто схоче розвестись з жінкою, або жінка з чоловіком, то той з них, хто дае до того причину, теж платить до замку три гривні „розводів“. [1]) Се б то значить, що тамошнї люде приймали поміж собою шлюб і розводились не тільки не беручи церковного благословення, а навіть не питаючись дозволу у світського уряду, а лиш повідомляли його про те, що чинили, і за те платили старостї гроші, що звалось „поемщина“ і „розводи“ і збіралось у селах отаманами, а в городах війтами. Але ж, беручи сї гроші, державна власть тим самим признавала дійсними й справжнїми отї шлюби й розводи і давала їм певну санкцію, хоч такі „пограничні звичаї“ й здавались королївським урядникам „свовольними“.

Та, мабуть, не в одних пограничних з „диким степом“ повітах тодїшньої України істнували такі „свовольні“ порядки в справі зязання шлюбів, бо инакше як маемо розуміти занадто часті скарги вищого православного духовенства XVI і навіть XVII ст. на те, що „многіи люде Русь незаконно мешкають: жоны поймуючи, не вѣнчаюся“? [2]) Ясна річ, що тут іде справа не про якесь там роспутне життє, а про справжні шлюбні зязки, тільки невінчані. З погляду церковних канонів, такі шлюби мусїли здаватись беззаконними, але простий люд, а почасти й вищі верстви тодїшнього українського суспільства не вважали їх за такі. Тут зіткнулись два ріжні погляди на шлюб і форму його здійснення; церква розуміла його за „таінство“ і единою законною формою здійснення його почитала вінчанне, а звичаеве народне право віками виробило свій погляд на шлюб, як на вільну угоду, яку чоловік та жінка по своїй власній охотї замикають, а коли схочуть, то й ламають; а щоб ся угода усїма вважалась за чесний шлюб, треба було прилюдно справити законні звичаї, які про такий случай заведені були ще з

[1]) Архивъ Юго-зап. Россіи, ч. VII, т. 2, стор. 261.

[2]) Див., наприклад, А. З. Р. т. II, стор. 63, т. III, стор. 20, т. IV, стор. 526.

предковічної давнини. То були (що тикалось до шлюбу) а) змо́вини — угода молодого з родичами молодої, б) заручини — сказати б, символїчне ствердженне тієї угоди самими молодими, і в) весїлля — найголовнїйший акт шлюбного ритуалу, який, певно, справляв ся майже так, як і тепер він справляєть ся по цїлій Українї, але, мабуть, ще з більшим числом символїчних обрядів та обіходів, що склались ще в дохристиянську добу і колись знаменували релїґійну освяту шлюбного зязку. Весїлля власне й було рішучим моментом шлюбу, або, як тодї казали, „доконаннєм скутечного малженства". Боротьба між церковним та народнїм поглядами на шлюб навряд чи й тепер може вважатись закінченою на користь церкви, а в ті часи не могло бути й мови про перемогу церковної ідеї. Безумовна обовязковість традицийних шлюбних звичаїв, а найпаче весїльного ритуалу, і їх юридична сила в шлюбній справі признавались усїма верствами тодїшнього суспільства. З сим фактом, в певній мірі, мусило рахуватись навіть державне право, хоч взагалї воно трималось церковного погляду на шлюб. Вважаючи законним тільки „вѣнчальне", або „шлюбне малженство", Лит. Статут нераз згадує й про шлюб з „невѣнчальною", чи то з „нешлюбною жоною", як про щось не зовсїм леґальне, але таке, що в усякім разї не підлягає законній карі, як от роспуста; а в артикулї про „бенкартів" (байстрят) Статут видїляє дїтей, прижитих „з невѣнчальною жоною", в осібну катеґорію, трохи менш безправну від дїтей прибутих „з чужоложницею", або взагалї „з нечистого ложа", се б то з роспусти. Але річ відома, що Статут далеко не повно і не з усїх боків обіймав сїмейні норми тодїшнього життя, і вже через се одно його устави довго ще не були в силї витїснити незгодні з ними норми звичаєвого права; тим-то вбачаємо, що місцеві суди в Литві й на Українї, які в своїх декретах рахувались не з одним писаним законом, але й з правом звичаєвим, далеко терпливіш відносились до „невѣнчальних шлюбів", ніж Статут. Таку думку про сю річ висловлює й відомий історик західно-руського права, проф. М. Буданов; розбіраючи документи могилївського маґістрата і городненського земського суда, які тичуть ся до шлюбного права, він взагалї доводить, що в західно-руськім праві XVI-XVII ст. панувала двоїстість в

поглядах на умови слушного доконання шлюбу, що серед тодішнього суспільства, поруч з „вѣнчальними“, істнували й „невѣнчальні“ шлюби, і що всї родинні й правні відносини, які випливали з невінчального шлюбу, признавались в тій же силї, як і наслїдки церковного шлюбу; але коли траплялись і доходили до урядового розсудку змагання та суперечки за права, що випливали з того чи з другого шлюбу, суди давали перевагу шлюбови вінчаному над невінчаним. [1])

Те ж саме було й на Україні в ті часи. І тут істнували невінчані шлюби, й не тільки між поспільством, як у Білорусів, але й між землянами, навіть між князями. В 1564 роцї волинський землянин Хведір Хомяк за щось прогнав з дому свою жінку; за неї заступивсь її родич, пан Красовський, і разом з нею та з возним приїхав до дому Хомякового, щоб урядово розвідати сю справу, але врядник Хомяків не пустив їх до двору й так висловив вчинок свого пана: „Пан мій не мае в себе жони, одно кухарку, і туди її відослав, де був узяв“. Але пан Красовський, скаржучись про се перед луцьким ґродським урядом, свідчив, що пан Хомяк „з раження Божого і своеї любови“ взяв ту жону з його дому з немалим посагом і записав їй віно, як закон велить, на третїй частинї своеї батьківщини [2]). Певна річ, що се було не просте „сожительство“, а справжнїй шлюб, тільки невінчаний, бо коли б він був вінчаний, то п. Красовський, скаржучись, певно б не проминув такої важної подробиції. На жаль, ми не знайшли в актових книгах продовження сїеї справи; мабуть вона скінчилась миром.

А ось і друга подібна справа, ще більш характерна. Князь Станислав Воронецький (православний) чимало років прожив у малженськім станї з панею Мариною Гулевичівною, видав їй кілька записів на свої маетки, сам відобрав від неї запис на грошевий дарунок, і в тих усїх документах панї Марина титулуеть ся „малжонкою, княгинею Станиславовою Воронецькою“, який титул признають за нею й уряди, приймаючи до затвердження усї оті записи. Аж ось зго-

[1]) Чтенія въ Историч. Общ. Нестора лѣтоп., кн. IV, „Черты семейнаго права Зап. Россіи“. Київ. Универс. Извѣстія 1878 г. № 4, Отчетъ объ историко-юридич. матеріалахъ Витебскаго Центр. Архива.

[2]) Актова книга Київ. Центр. Архиву, № 2038, л. 290.

дом Воронецькі за щось посварились і стали позиватись; тоді князь Воронецький, подаючи в 1594 р. в луцький гродський суд скаргу на жінку, уже так її титулує: „пани Марина Гулевичовна, которая се менит бити жоною моею, а не есть, бо-м шлюбу з нею не брал" — се б то не вінчав ся. А проте в дальших скаргах князь Воронецький все ж таки йменуе її своею „жоною", тільки „нешлюбною". А пані Марина, скаржучись на мужа перед тим же судом, не перестае величати його своїм „малжонком", та й ґродський уряд по-старому йменуе її „княгинею Станиславовою Воронецькою". На жаль, і тут справа до декрету не дійшла, бо сторони помирились. [1])

Певна річ, що таких невінчаних шлюбів було чимало в ту пору, та тільки трудно їх розпізнавати по актових документах, бо поки чоловік з жінкою жили лагідно, і самі вони користувались правами законного малженства, і всї наслїдки їх невінчаного шлюбу признавались в тій же силї, як би вони були й повінчані. Тільки в тім разї, коли вони сварились та позивались одне з другим, або між їх наслїдниками починалась суперечка про спадщину і діло доходило до суду, тодї тільки виявлялась справжня натура їх шлюбу, і суд, маючи на увазї статутові накази, мусив ставати по сторонї вінчаного шлюбу.

Цікаво, що навіть між тодїшнім духовенством православним були такі, що спершу жили в невінчаїм шлюбі й вінчались тільки тодї, коли святились в попи чи в дїякони, і се їм не шкодило, щоб досягти посвячення. На се звернув увагу антиохійський патріарх Іоаким, навідавши в 1586 році Львівську епархію, і не помалу ганив за се місцевого архієрея. [2])

Безперечно, що й тодї далеко більш було таких, що не відмовлялись церковного вінчання, до чого їх примушувало не одно релїґійне почуття, але й напосїдання духовенства. В наказї київського митрополїта Ісайї Копинського (1634 р.) парафіяльним священикам прямо ставилось в обовязок: „которые мешкають безъ шлюбу (се б то невінчані), абы тѣхъ

[1]) Актова книга Київ. Центр. Архиву, № 2077, листи 908, 935, 1225, і № 2111, л. 119.

[2]) Архивъ Юго-зап. Россіи, ч. I, т. 10 с. 433.

отлучали отъ церкве и оповѣдали людемъ". [1]) Навряд, щоб убогі парохи насмілювались таке чинити з особами вищчих верств тодішнього суспільства, але дотично поспільства така рішуча міра могла мати дійсні наслідки. А шляхта повинна була рахуватись з наказом Статута, який ганьбив „бенкартами" дітей, прибутих з невінчаною жоною, й відмовляв їм майже в усіх горожанських правах. Хоч такі накази, занадто суперечні звичаєвому праву, взагалі іґнорувались в тодішньому життї, але коли хтось намагав ся, щоб їх було здійснено, ніякий суд не міг йому того відмовити; через те натуральна обачність і дбайливість про будучину дітей повинна була змушувати кождого не цуратись вінчання. І з часом вінчанне все більше входило в ужиток. Але се ще не свідчило про перемогу церковної ідеї про шлюб над народньою. Хіба при вінчанні перевелись усї оті предковічні шлюбні звичаї — „змовини", „заручини", „весїлля", чи, може, зробились пустою, нї для кого необовязковою формальністю? Нї, сього нїяк сказати не можна. Хто їх справляв, як „закон" велить, того шлюб і без вінчання почитав ся дїйсним, справжнїм, а навряд чи могло так бути навпаки. Ясно, що річ може йти не про перемогу церковного розуміння про шлюб над народнїм, а хіба тільки про певний між ними компроміс. В гурт инших весїльних звичаїв увійшов і обхід церковний — вінчанне, але йому не дано рішучого значіння; навіть певного місця не знайшлось за для нього в традиційним шлюбнім ритуалї: вінчались тодї або разом з „змовинами", після чого молоді могли й розійтись, заплативши тільки „заклад" (невстойку) скривдженій стороні, або за якийсь час до вессїлля, „обачивши час слушный и доспѣшний" [2]) се б то коли молодим та їх родичам здавалось догідно, або нарештї у самий день весїлля. А яку юридичну вагу давали тодї вінчанню — про се виразно свідчать ось які факти. В 1570 р. князь Яків Четвертенський „оповідав" луцькому ґродському урядові, що „змовив за себе в малженство" дочку панї Богдани Гораїнової, панну Ганну, „з которою-м и шлюб з нею бралъ", се б то повінчав ся, і згодив ся з її матїрю в тім, щоб бути весїллю та-

[1]) Акты Зап. Россіи, IV, 526.

[2]) Так власне говорить ся в одній „шлюбній інтерцизї" (змові) 1564 року.

кого-то дня й місяця, „а коли б я панны Ганны за себе в малженство взяти не хотел и якими колвек причинами с того ся вымовлял, тогды маю и повинен буду заруки [1]) заплатити полтораста коп грошей"; так теж коли б і пані Богдана „дочки своеи за мене в малженство отдати не хотѣла, тогды я маю именіе свое Боровичи (яке він поступив їй в заставу за довг) без жадныхъ пенезей взяти". [2]) Виходить, значить, що вінчання ні на йоту не скріпило зязку молодих, коли вони й повінчані мали право так же легко розійтись, як і кожна засватана пара. А ось і друга справа, ще яскравіша. В 1575 році волинська землянка Олександра Цятковська і її брати, опікуни дочки її від першого мужа Ганни Болобановни, прибули в ґродський Володимерський суд і оповідали, що вони „одностайне і згодне, за добровольним позволеннем самои панни Ганни, за пана Хведора Івановича Шишку в малженство светое дати еи змовили и пошлюбили и водле обичаю закону нашого христянского звенчати дали", а тепер просять, щоб уряд дав формальний дозвіл на сей шлюб. З погляду теперішнїх порядків, се було б великою нїсенїтницею — попереду звінчати молоду, а тодї просити урядового дозволу на відданє її заміж. Але тодїшнїй уряд не побачив нїчого дивного у такім проханнї і учинив те саме, що він завжди чинив, коли опікуни прохали урядового дозволу дати дївку заміж: по Статуту він повинен був тільки упевнитись в тім, що має вона законні лїта і нїхто її до того не силує. І коли панна Ганна стала перед урядом і сама ствердила, що вона „не своволне а ни теж поневольне, одно по добрій воли своій за пана Шишку в малженство пойти зволила и пошлюбила", то вряд зараз же й дав їй на те дозвіл, зовсїм іґноруючи те, що вона вже була звінчана. [3]) Виходить, що коли не було справлене весїлле, то й уряд не давав нїякої ваги вінчанню. А посполїльство й зовсїм уже його легко важило: селянка Оришка Доригичанка 22-го лютого 1650 року повінчалась у Зімному, в манастирі, з посполитим Андріем Кондратенятем, а на другий день розмислила, що краще їй бути за Грицем Галайдою, з яким вона й перевінчалась 24-го лютого. Про се

---

[1]) „Зарука" — грошева плата за невиконання умови.
[2]) Актова книга Київ. Центр. Архиву, № 2044, лист 316.
[3]) Актова книга Київ. Центр. Архиву, № 920, л. 31.

місцевий парох звістив архієрея, і той заказав Орищці жити з Галайдою, але вони його не послухали й жили як справжні чоловік і жінка. [1]) Правда се були прості, темні люде, що не розуміли церковної науки про силу вінчання, але не краще поводились в сій справі й вищі верстви. У 1571 році волинська княгиня Ганна Масальська змовила й разом звінчала свою дочку Марину з паном Костянтином Єловичом-Малинським, зазначивши бути весіллю через рік, але за такий довгий час змінила свої заміри й одвезла дочку до старшого свого сина (від першого мужа), володимерського підкоморого Олександра Семашка, який зараз же став вимагати, щоб Марина відписала йому батьківські маєтности, а коли вона відмовилась від сього, він посадив її у вязницю, загрожував силою віддати її заміж за свого мапталіра; нарешті княжна Марина вкупі з своїм нареченим мусили вволити його волю, й п. Семашко дозволив їм побратись, але загадав, щоб вони вдруге вінчались, проти чого ті вже й не сперечались. [2]) Певна річ, що се була примха свовольного пана, який хотів тим зазначити, що він не признає за справжнє першого вінчання, бо воно стало ся без його призволення. Але ось перед нами зовсїм звичайний факт, який виразно показує, яке юридичне значіння надавали вінчанню навіть кращі люде з тодішнього громадянства, а поміж ними й самі представники вишчого православного духовенства:

В січні 1634 року в селі Березовиці [3]), в домі православних панів Сгрибелїв, справлялись „змовини" дочки їх Катерини з паном Яном Ярмолинським, сином відомої Раїни Ярмолинської, фундаторки Загаєцького манастиря. Пани Стрибелї теж славились, як рід побожний і старожитний на Україні, тим-то й не диво, що між иншими значними особами, які прибули на таку родинну урочистість, зустрічаємо тут київського митрополїта Петра Могилу, овруцького архимандрита Филона Кизаревича і инших „зацних людей". Разом з „змовинами" молодих було й повінчано, й вінчав їх сам митрополїт. Звичайно поводилось так: про,

[1]) Актова книга К. Центр. Архиву № 1020. л. 772.

[2]) Актова книга К. Центр. Архиву № 937 л. 239.

[3]) Що тепер с. Березівка, Радом. повіту, Київ. губ.

що умовлялись на „змовинах“, усе те записувалось в документ, що звав ся „листом змовним“, або „шлюбною інтерцизою“ і потім вписував ся в урядові земські книги. Так було учинено й на сей раз, а між иншими умовами інтерцизи головні були такі: а) „акт весїльний“ має бути на св. Духа в 1637 роцї, се б то аж через два з половиною роки після змовин і вінчання, а до того часу молодий мусить вистаратись, щоб його мати відділила йому певну частину батьківських маетків, на якій він повинен буде записати віно „паннѣ Катеринѣ, пришлой дасть Богъ малжонцѣ своей“; б) до весїлля панна Катерина житиме, як і до сього часу, в домі своїх родичів, і в) повічані молоді мають обовязок „додержати слово й віру“ одне одному, а котра сторона зламае змову, мусить платити другій стороні „заклад“ в 10,000 злотих і нагородити „шкоди й наклади“.[1]) Сю інтерцизу ствердили своїми підписами й печатями, разом з иншими поважними свідками, митрополїт Могила й архимандрит Кизаревич.

З сього образка вбачаємо, що навіть в побожній шляхетській сїмї церковне вінчання анї в чім не змінило стану молодих против того, в якім вони звичайно зоставались після „змовин“: молода, як і до того часу, мусила жити у своїй сїмї, як і перш вона почитала ся „панною“, „пришлою малжонкою“ свого обвінчаного молодого; навіть звязок між ними, по інтерцизї, зовсїм не почитавсь нерозривним: як і при кожнім договорі, твердість і тревалість його убезпечалась тільки грошевою зарукою, і значить, заплативши заруку, можна було зірвати сей зязок і поновити його з иншою особою. Усе отсе нїяк не згожувалось з церковною наукою про вінчання, як про „таінство“, яке само по собі нерозлучно звязує молодих; а проте високі духовні особи, що були присутні при сїй справі і навіть брали в ній участь, не тільки не спротивились шлюбній інтерцизї з такими умовами, а ще й самі, яко свідки, ствердили її власними руками.

З усього сказаного, здаеть ся, досить ясно виходить, що в ті часи не тільки в розумінню поспільства, але й вищих класів, навіть в очах духовенства, церковне вінчан-

---

[1]) Актова книга К. Центр. Архиву № 9, л. 273.

ня само по собі, без виконання весільного обряду, не мало в шлюбній справі ніякого рішучого значіння, а справлялось тільки як релігійний акт; воно ні трохи не скріпляло шлюбного звязку, і молоді, повінчані до весілля, так же легко могли відкинутись, як і не вінчані, а тільки змовлені або заручені; нарешті, не вінчанне встановляло момент дійсного малженства, а тільки весілля. Духовенство довго ще потім змагалось, щоб викоренити таке, на його погляд, легковаженне таїнством, але які були результати сього змагання, про те свідчить хоть би такий приклад: в 1726 році овруцький шляхтич (уніят) Василь Виговський жалїв ся урядови, що пани Вербицькі „змовили" за нього дочку свою, й навіть повінчали її з ним, а потім зламали змову: не чекаючи „акту весільного" віддали її заміж за иншого. Цікаво, що Виговський зовсім не допоминав ся права на особу своєї вінчаної молодої, а тільки нарікав за „шкоди й безчестя", — зовсїм так, як звичайно нарікали за нарушення шлюбної інтерцизи і в тім разї, коли не було вінчання, а тільки змовини. [1]). Так само було і в лївобережній Украї̈нї. Тут, уже за цариції Єлизавети, синод звернув увагу на те, що вінчанне на Украї̈нї звичайно справляєть ся за довгий час до весілля й повінчані не почитають ся ще мужем і жоною, але „по отправленіи церковномъ брачнаго таинства, того жъ времени разлучився, по нѣскольку лѣтъ до называемаго по ихъ обычаю брачнаго „веселья" живутъ въ разнихъ домахъ, а нѣкии изъ нихъ, послѣ онаго таинства, къ вѣчному между собою разлученію поступаютъ". Суворо ганячи такий непобожний звичай, синод указом 18 листопада 1744 року наказав священикам при самім вінчанні брати з молодих підписку в тім, що вони зараз же після вінчання, не чекаючи весілля, почнуть жити сукупно, як годить ся супругам. Результатом сього наказу було те, що на Украї̈ні стали вінчатись в один день з весіллем. Але ще й тепер, як часом трапить ся, що весілля через якусь причину треба конче відкласти на инший час, звичай не велить повінчаним молодим жити вкупі і входити між собою в дійсне супружество, і коли лучить ся, що одне з них умре до весілля, то його ховають, звичайно як парубка або дівку.

---

[1]) Актова кн. Київ. Центр. Архиву № 3227, л. 210.

Байда-Вишневецький

в поезії й історії.

Розвідка **Мих. Грушевського.**

Українська суспільність в переходових столїтях XV—XVI, до того культурного і суспільного національного українського руху, що розпочав ся при кінцї XVI віку, жила тихим, придавленим, малозамітним житем. Не тільки низші верстви, пригнетені польсько-шляхетським режімом, позбавлені всякого голосу і впливу в суспільно-полїтичнім житю, але й самі верхи, припущені, бодай в теорії, до всїх прав і прероґатив „синів коронних“ [1]). Не тільки в західнїх українських землях, включених в склад Польської корони, де старе українське боярство до XVI в. звело ся до зовсім малозначних останків, але і в центральних українських землях вел. кн. Литовського, де українське панство стояло ще як мур непробитий, і навіть статутовим законодавством вел. князївства було в певній мірі забезпечене від напливу й конкуренції елементів посторонніх. Від впливів і участи в управі державою Українців і тут старанно відсувано; старий закон, підтримуваний пізнїйшою практикою, забороняв давати їм визначні уряди в центральній управі, допускати їх до тїснїйших, тайних нарад державних, і т. ин. Мотивовали се тим, що для католицької держави, якою була Литва, православні не можуть бути щирими слугами: „ріжниця віри витворює ріжницю і в змаганнях, і тайні справи через се роз-

[1]) Так любила називати себе польська шляхта.

голошують ся". Провід держави і всякі звязані з тим благодати держало в своїх руках католицьке панство — литовське в вел. князївство, польське в корові, і старанно не допускало Українців до ніяких сих благодатей, моральних і матеріяльних; цїла буря зняла ся, коли в 1520-х рр. вел. князь дав уряд троцького воєводи такому незвичайно заслуженому перед державою і поважаному чоловіку, як Константин Острозький. Православним Українцям і Білорусинам що найбільше зіставала ся ще служба в місцевій адміністрації, впливи в управі своєї землї; якась ширша каріера була звичайно загорожена вповні [1])

За часів Свитригайла, в 1430-х роках українське і білоруське панство зробило останню серіозну пробу зломити сю ворожу систему: воно поставило тоді все на карту, підтримуючи Свитригайла, що обіцяв поставити православне панство в однїй позиції з католиками. Але партия Свитригайла була погромлена, і після того православні маґнати не робили ніяких серіозних заходів, щоб поправити своє становище. Змови і повстання Більського і Глинського зістали ся фамилїйними конспіраціями, які не змогли потягнути за собою ширших кругів навіть самого панства, в інтересах якого робили ся, не тільки що ширших кругів. Українське і білоруське маґнатство мовчки помирило ся з своєю долею і брало те, що могло взяти, не дерзаючи бороти ся про більше. Правительственні круги старанно відсували їх від участи і впливів в полїтичнім житю, від ширшої діяльности і хотїли бачити в них незамітних обивателїв, які б як найменьше пригадували їм про своє істнованнє. Українське панство війшло в сю ролю, стало байдужим до полїтичного житя, до державних інтересів держави-мачухи і зайняло ся своїм приватним благоустройством. Родинні й маєткові інтереси, запобігання ласки сильних і можних і збиранне ріжних кришок, які спадали їм з державної трапези, в видї місцевих урядів, аренд державних маєтків, помаленьку розхапуваних при сїм, та скромна традицийна опіка над православною церквою, як одиноким проявом національного житя — от що виповняло житє українського пан-

[1]) Ширше про се в моїй Історії України-Руси т. V гл. 6 і т. VI гл. 3 і 4.

ства до того суспільного і національного оживлення, яке принесли останнї десятилїття XVI віку. Мало що виходило за границї такого скромного, обивательського житя; мало чиї індівідуальности виступали сильнїйше, виразнїйше на його сїрім тлї. Слабли й атрофірували самі інстинкти суспільні, мотиви громадські в сїй атмосфері „привати", родинних і особистих інтересів, маеткових і господарських зайнять, в якій умисно затримувала українське маґнатство правительственна полїтика. Служба державна, суспільна діяльність, заслуги перед „річею-посполитою" в очах його ставали тільки дорогами до приватних вигід, особистих доходів. Такі першорядні маґнати й богачі, як кн. Константин і Януш Острозькі, державцї головнїйших урядів і держав східньої України, не вважали потрібним видавати що небудь з своїх службових доходів на підтриманнє пограничних замків, що були в їх завіданню, — по їх гадцї вони „анї не могли, анї повинні були" займати ся їх укріпленнєм і спихали се на плечи держави. Такий еґоїзм викликав нарікання, обуреннє польських кругів — але він був зовсїм натуральним наслїдком того усування Українцїв від всяких впливів і інтересів полїтичних, яке систематично вели сї власне польські круги.

Кінець кінцем за столїттє від половини XV до пол. XVI в. можемо вказати небагато Українцїв, які б грали якусь визначну ролю в публичнім житю, придбали собі широкий розголос хоч би чисто офіціальною дорогою, „службою" державі. Кн. Конст. Ів. Острозький, гетьман великого князївства Литовського, герой московської війни та пограничної боротьби з татарами; Остафій Дашкович, другий головний пограничник, гроза Орди, — і до сих двох уже не легко дібрати третього. Не більше можна вказати людей, які на аренї не офіціальній, не казьонною карієрою, а силою своєї ініціативи, індівідуальности здобули собі значіннє, зробили вплив на сучасне житте. Михайло Глинський, все могучий фаворит кн. Олександра I, проводир повстання за Жиґимонта, що взяв його в рішучу неласку й хотїв позбавити всякої сили і значіння — в початках XVI столїтя. Потім хіба оден Дмитро Вишневецький-Байда, що блискучим, променистим метеором перелетїв через українське житє середини XVI в.

Сїй інтересній фіґурі присвячую я отсю розвідку.

Ареною короткої полїтичної діяльности Вишневецького було не сїреньке обивательське житє Волини, що виростило його, а бурхливе українське пограниче. Але й на нїм постать волинського князя розмахом і сміліcтю своєї енерґії вирізнила ся виразисто й сильно, зробивши глубоке вражінне на сучасників. Навіть найбільш засушені практики-реалїсти, непохитні жерцї „привати“ не моґли зістати ся неприступними для впливу і чарів його сміливих гадок, безоглядного змагання до мети, утопічної в очах сих практиків, але привабної навіть для них своєю відвагою,—сміливістю того, що оден з сучасних мислителїв назвав „поривом в неможливість“, Strich ins Unmögliche, характеризуючи нахилом до сеї сміливости замислу чоловіка европейської раси. Траґічний кінець, що гідно вінчає се бурхливе, повне змісту житє Вишневецького, зміцнив вражінне, зроблене ним на сучасників. Навіть більше: як кульмінаційна точка, він до певної міри закрив потім саме життє, його живий зміст в очах сучасників, як тїнь найвищого верха покриває панораму згіря. Героїчна смерть Вишневецького, як образ побіди ідеально настроеного духу над грубою фізичною силою, символ безсильности хижого бісурменського світу побідити морально світ український, взагалї християнський,— стала зараз предметом леґенди поетичного оброблювання. В кругах українських, польських, литовських по горячим слїдам подїї історія смерти Вишневецького почала переказувати ся в леґендарних, ріжними поетичними подробицями розцвічених формах. Оповідали, що він скінчив житє, повішений на гак за ребро в Цареградї, й висів так три днї, посміваючи ся з Турків і лаючи їм на наругу Магомета, так що Турки не витримавши сих поруг, застрілили його й тим перервали муку, на яку його призначили. Дивуючи ся його відвазї й завзяттю, вони розділили між собою його серце й їли його, щоб собі присвоїти щось з його сміливости й зневаги смерти, яку показав він. Потім що дальше то більше ріжних поетичних loci communes вплїтано в се оповіданне. Султан турецький, повний дивування з хоробрости й подвигів Вишневецького, хоче його привабити, зробити з нього Турка, обіцяючи всякі благодати, але Байда зневажає то все й іде на страшну смерть, замість панувати з бісурменами. Висячи на гаку,

він просить лук і стріли й стріляє Турків, навіть самого султана [1]). Сї перекази оброблялп ся і в поетичній формі, і одна з таких поетичних перерібок, в виді української народньої пісні, перелетїла до нас через прірву трох столїть, задержавши ся в народнїх устах.

Се популярна пісня про Байду, розповсюднена на цїлій українській теріторії, від Галичини до Поволжа [2]). Іґноруючи реальне житє Вишневецького, вона займаеть ся виключно його героічною смертю. Легковаженне житя і житевих роскошів, зневага смерти — її провідний мотив; і ухопивши його, поет на місце історичної постати князя-маґната за лїпше вважав підставити типову фіґуру гуляки козака, що непоясненим близше способом опинив ся в Царгородї й піячить тут:

В Царгородї на риночку
Ой пе Байда мед-горілочку;
Ой пе Байда — та не день не два
Не одну нічку тай не годиночку.
Цар турецький к нему присилае,
Байду к собі підмовляе:
„Ой ти, Байдо, та славнесенький
„Будь менї лицар та вірнесенький!
„Візьми в мене царівночку,
„Будеш паном на всю Вкраїночку!"
Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!"
Ой крикнув цар на свої гайдуки!
Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть його, повисїте,
На гак ребром зачепіте!
Ой висить Байда та й киваеть ся,
Та на свою джуру поглядаеть ся:
„Ой джуро ж мій молодесенький,
„Подай менї лучок та тугесенький:
„Ой бачу я три голубочки —

---

[1]) Перекази зібрані у Нєсєцкого, Herbarz Polski, вид. 1842, т. IX с. 351—2.

[2]) Варіанти пісні у Антоновича і Драгоманова, I, Грінченка Етнограф. матеріалы, Франка Студії над нар. піснями.

„Хочу я убити для його дочки!“
Ой як стрілив — царя вцілив,
А царицю в потилицю,
Його доньку — в головоньку“.[1])

Не ясною представляеть ся отся заміна імени Вишневецького призвищем Байди. Чи було се його дійсне призвище, як приймае дехто, і під ним він перейшов в традицію? Ми в ніяких иньших звістках не стрічаемо його з сим призвищем, але се не може вповні служити доказом, що такого призвища не було. Та можливо, що маемо тут типове імя козака-отчайдуха, яким підмінено в пісні історичну постать Вишневецького. В самій пісні, в деяких варіантах піяченне Байди зветь ся „байдуваннем“, „байдикуваннем“; в сучасній мові маемо такі вирази як „байдики бити“, або „байдикувати“ в значінню „лїнюхувати“, отже „байда“ — се байдикуваний, гулящий чоловік[2]). І коли прийняти, що се було просто характеристичне призвище гуляки, в такім разї розривала ся б і звязь імени з історичною фіґурою Байди, і перед нами зіставала ся сама пів-легендарна подробиця — мотив крайньої зневаги смерти, в історичній леґенді звязана з Вишневецьким, в поезії перенесена на фіґуру козака-гуляки.

Порівняннє пісні з анальоґічними темами болгарської й сербської героічної поезії, переведено останніми часами[3]), підчеркнуло одначе, при певних анальоґіях, самостійність основної теми — зневагу смерти і героічний настрій серед найтяжших фізичних мук, проявлений українським козаком (тим часом як у піснях полудневослов'янських славить ся зручність героя, що зневаживши султана і його віру, щасливо тїкае від нього). Се ті власне моменти, які висувае наперед історична традиція про Вишневецького. І се дае право вважати пісню історичною як не в фактичнім, то так ска-

[1]) Антоновичъ и Драгомановъ 1 с. 145—6; пропускаю деякі непотрібні амплїфікації й роблю деякі реконструкції.

[2]) Словарь української мови, вид. Кіев. Старини, I с. 20—1; є тут і байда—гуляка, але голословно (подана цитата не підходить).

[3]) Зробив се проф. Халанский в статі: „Малорусская дума про Байду“, в XVI т. Сборника Харківського істор.-фільол. тов., 1908.

зати — типольоґічнім значінню [1]). Був чи не був повішений на гак кн. Дмитро, але пісня оспівує мотив, в історичній традиції звязаний саме з його смертю.

Не стільки може і поетичні прикмети сеї пісні, як той інтерес, який здобуває вона в звязку з сею традицією, були причиною, що сю пісенну тему, в звязку з сею традицією, не раз оброблювано і в новійшій поезії.

В польськім письменстві мотив сей був оброблений одним з популярнійших поетів середини XIX віку Люціаном Семеньским. [2]) Опер ся він на самій пісні, іґноруючи вповні дійсні факти житя Вишневецького; тільки тямлячи історичну фіґуру сього українського маґната, відкинув як занадто вульґарну для такого рицаря пісенну характеристику його як козака-гуляки і в дусі свого часу постарав ся дати свому герою більше романтичний вигляд. Він виводить його не на царгородськім ринку, як пісня, а в султанській вязниці, де Вишневецький тужить за українськими просторами й намовляє свого джуру, аби не тратив свого віку при нїм, а вертав ся на Україну; але вірний джура рішучо не хоче розлучати ся з своїм паном. Потім наступає злегка підправлений парафраз пісні, зовсїм не високої поетичної вартости:

Przyszedł sułtan z pychą pawia
I tak kniazia sam podmawia:
„Dam ci corę jak dzień jasną,
Dam ci skarbów co niemiarę,
Tylko porzuć wiarę własną,
Muzulmańską przyjmiéj wiarę“.
„Piękna cora, skarb bogaty,
Ale wiara twa za katy!

[1]) Пор. замітки д. Гнатюка і мої з приводу згаданої статї проф. Халанского в LXXXVI т. Записок львівських. Видавці „Историческихъ пѣсень“, здаєть ся, вагали ся на сїм пунктї теж: з одного боку „пісня-казка про Байду“ старша від Вишневецького і тільки потім прийняла подробиці його смерти, з другого вона „если и не возникла изъ сказанія о немъ лично, то въ настоящемъ видѣ своемъ носитъ характеръ близкаго ему времени“— цїлком примінивши ся до історії Вишневецького (с. 157, 158).

[2]) Kniaź Dymitr Wiśniowiecki — Dzieła Luciana Siemieńskiego IX s. 25.

„Na psa giaura weźcie, weźcie,
I za żebro go powieście!“
Juz to trzecia wschodzi zorza,
Na Gałacie, gdzie kraj morza,
Kniaź na gaku się kołysze,
W oczach zemstę turkam pisze.
Patrzy w morze, to na szlaki:
Nie poncernеź ciągną znaki?
Czy nie czajki? Ciężko wzdycha —
Usta krzepną, mówi z cicha:
„Oj pacholę wiernie, młode,
Wracaj, wracaj na swobodę!“ —
„Ja ci strzalą, ja sokołem —
Nie powrócе, gińmi społem“.
A kniaź oczy wiódł ponure:
„Widzę w sadzie, winogradzie
Trzy sokoły przyleciały.
Trzy rarogi jasnopióre —
Hej pacholę, daj trzy strzały;
Czy zostało mi sil wiele?
Czy co zmierzę, to ustrzelę? —
I sułtana zmierzył w ciemię,
A sułtankę — w samo brzemię,
A dziewicę — w samo lice!
Trwoga bije w Carogrodzie:
Co dokazał Lach na gaku,
Coż dokaże na swobodzie!
Sto strzał w niego wystrzelili,
Z piersi serce wydobyli,
Zjedli serce po junaku.

Польський поет, як бачимо, стерши бурлацький кольорит пісні, не потрапив влити нового змісту в традиційний образ Байди, й він вийшов блїдим і безцвітним; романтична полїтура пристала досить лихо до старого запорозького образка й одинокою характеристичною рисою зістаеть ся кінцевий акорд, що запорозького героя робить носителем польської слави.

В нашій новійшій лїтературі Кулїш в другій половинї своеї творчости, коли він взагалї так ворожо ставив ся до

козачини й її традиції, суворо осудив також і народню традицію про Байду-Вишневецького. В своїй ідеалізації мусульманського світу в контраст руїнній козачині, яку провадив він в тім часї, з духа опозиції нашій народній традиції, він вложив в уста турецького визира, коли він чує по свіжому слїду події зложену пісню про Байду, таку характеристику сеї традиції.

О лучче б сї співаки понїміли!
Вони так добре Байду зрозуміли,
Як ми свого великого поета,
Світило тьми, пророка Магомета.
Природо чесна, цвіте жизни чистий
Тебе низьке принижує й хвалою!
Один дух правди й благости огнистий
До вишших дум возносить ся тобою!.. [1]).

Наперекір сїй традиції, що з блискучого лицаря-маґната зробила гуляку-Запорожця, Кулїш надумав зробити Байду речником ідеальної козачини, українського лицарства, яким хотїв бачити козачину сам Кулїш, — і попередником подвижників українського відродження новійших часів. Се зробив він в своїй драматизованій поезії „Байда“, що мала послужити першою частиною його „драмованої трильоґії“, як образ „староруських“, княжих, або, як Кулїш висловлюеть ся залюбки — „варязьких“ традицій на тлї нової козачини, і в прольоґу, що попереджує сю „староруську драму“, звеличав Байду як великого лицаря духа:

Три сотнї й два десятки лїт минуло, [2])
Як згас у муках дух правдивий Байди,
А серце в нас лицарське не заснуло:
Так само на землї жадає правди.
Воронючи народню гіпокрену,
Духовну зброю без утоми носим,
І се на лицедійную арену
Свою борбу за правду переносим.
О музо Мельпомено, правди мати!
Дай нам тобі достойно послужити,

[1]) Драмована трилогія с. 150.
[2]) 1564—1884.

Народній дух з занепаду підняти,
Гасителїв його посоромити.
Нехай велика люба нам тїнь Байди
Од нас лиця свого не одвертає,
Нехай признає в нас героїв правди
И на боротя святе благословляє!

І навіть в уста Байди вкладає таку не дуже скромну автохарактеристику:

Ми, люде правди, родимось для жертви,
Ми кривду жертвою одолїваєм,
Без нас були б людські дїяння мертві,
Ми їх безсмертним духом надихаєм.[1]).

А своїй дружинї Байда обіцяє:

Я пороблю вас правди лицарями,
Високими стовпами християнства —
Не тими що втїпають ся кострами
І божий світ пустошать ради панства.[2])

Одначе виповнити реальним змістом сей так високоідеалїстично задуманий образ поетови не удало ся, і кінець кінцем його герой з своїм безплодним шибаннєм з одної крайности в другу і шумною риторикою фраз робить враже́ннє українського рицаря „сумного образу“.

Иого проби орґанїзовати козачину (на вифантазованих поетом, досить мало історичних феодальних підставах) та одушевити її своїми високими ідеалами розбивають ся о руїнні, здобичницькі інстинкти козачини. На сих струнах грають козацькі демаґоґи, яких типом являєть ся заклятий ворог Байди і всїх „дуків-срібленників“ Ганджа Андибер: вся пєса побудована на сїм противставленною козацтва ідеального, репрезентованого Байдою, і козацтва добичницького, гуляцького, якого проводирем являєть ся Андибер. Кінець кінцем Байда гине в сїй боротьбі з вічною зрадою і підступом, з гірким переконаннєм, що він прийшов на світ занадто рано з своїми ідеалами вселюдського братства і справедливости:

Родивсь я рано: ще закон і віра
І в нас одні, і в Турка бузувіра,

[1]) С. 138. [2]) С. 61.

I в Москаля, що широко сягає,
I в Поляка, що високо лїтає.
Не хочу жити! Буде з мене!..[1])

Його плян — сповняти свою ідеальну місію під рукою султана, як він її висловляє до своїх товаришів:

Нї, станьмо, без пересуду до віри,
Під бунчуком червоним Солїмана,
Наслїдника культурників калїфів,
Правдивостю великого султана.
Під ним свободу совісти і віри
Обороняти будемо від Риму;
Його мечем шляхи перегородим
У рідний край від Буджаків і Криму[2])

сей плян являєть ся не тільки смішним донкіхотством в устах Українця тих часів, але і прегіркою іронїєю над дійсними плянами й ідеями Байди. Нїчим не умотивованим, відірваним від ґрунту донкіхотством зістають ся й його заміри „воювать за правду“ в Московщинї, що закінчують ся також не вияснениm близше розчарованнем:

Там воювать за правду єсть працї.
Земля — як море океан широка.
Кипить вона і рибою і звірем;
Кипить і грає силою — снагою,
Удачою, одвагою людською.
Там тільки б велетням на світ рождатись,
На всю вселенну доблестно пишатись.
Та глибоко в ту землю кривда вїлась.
В серцях підлиз царських закоренилась.
Вони обстали трон високим муром,
Премудрого зробили самодуром.
Крізь золоті самодержавства крати
Рикає лев сей — трусять ся палати,
А можновладство підступного слова
Все дужчає, мов гидра стоголова.
Воно й мою правицю притомило,
Погнуло і мою лицарську силу.[3])

[1]) С. 147. [2]) С. 61. [3]) С. 135.

По сім новім розчарованню Байда ніби то переконуеть ся, що його заходи по заграничних дворах не мають ніякої користи:

Шукав я правди по світах широких,
Коло престолів золотих, високих,
Та бачу, що шкода її шукати,
Окрім своеї взброеної хати [1]).

Але знову замість забрати ся до порядкования тої „своеї хати“, Байда вибираеть ся, без доклайнійшого умотивовання, без льоґічної звязки з тою новою ідеею, в нову, волоську авантуру, де й гине нагло, викликаючи прихильну оцінку тільки у високо просвічених і подібно як Байда — ідеально настроених достойників султанського двору. Фінал зрозумілий з становища туркофільських капризів самого Куліша тих років, але на тлї дійсних відносин тих часів, дійсних плянів і змагань Байди-Вишневецького він звучить як злобна іронїя, як повне запереченне його змагань. Байда гине таким чином не як траґічна жертва конфлїкту високих ідеалів з стихійною безмисльністю реального житя, а вповні натуральним наслїдком нерозумности, безмисльности самих своїх плянів. Через се не викликае він у читача глубшого співчутя, тим більше, що знеохочуе його і своею хвальковатістю, несмачною риторичною емфазою. Взяти напр. отсю тіраду Байди з першої сцени:

Мій Вишневець повелїває світом:
Велить султанови благати Байду,
Цареви—звати в гості гайдабуру....

Замість ідеальної траґічної фіґури, нещасте якої лежить в тім тільки, що своїми високими, справедливими, високо розумними гадкам вона занадто випередила свій час, прийшла з ним занадто рано на світ, маемо перед собою нещасливого фантаста, що своїми високолетними плянами вічно попадуе не туди, куди треба і „сїдае в калошу“, кажучи по теперішньому. До того не вповні вибив ся Куліш і з-під впливу народньої традиції про Байду — безідейного гуляку і паливоду,—хоч як зганив її. Таким впли-

[1]) С. 136

вом традиції пахне власне вступна сцена, де Байда себе так характеризує:

Чи жизнь, чи смерть, чи рай, чи пекло люте —
Про все байдуже Байді-запорозцю.
Обійме смерть він, жарко поцілує,
Коралями кістяк її закрасить
І заквітчає голомозу пишно.
А жизнь — мов оковитої горілки
Коряк жемчужно-бульбашної випе...

Се мова Байди—гультяя пісні, а не того рицаря „без страху і догани", що говорить чужоземським послам:

Річ посполита
Козако-Україно-Запорозька
На те стоїть, на те живе й воює,
Щоб люде в світі не забули правди

І все ж таки!... Невважаючи на нещасливе переведенне свого пляну, я вважаю чималою заслугою Кулїшевої драми, що він у Вишневецькім побачив щось більше нїж звичайного авантюриста, шляхетно-козацького паливоду, яким представляв ся він иньшим. Чи поетичною інтуіцією, чи по созвучности своїх ідей з деякими фактами дїяльности Вишневецького (москвофільські і туркофільські погляди Кулїша і московські та турецькі пляни Вишневецького) Кулїш відгадав у сих фактах щось більше, нїж просте буяннє стихійної сили — певний ідейний підклад, хоч і розвинув сей ідейний зміст і не історично і з чисто лїтературного становища — незручно і невдало. В зрозумінню сеї цїкавої історичної постати поема Кулїша була всеж таки се кроком наперед [1]).

---

[1]) Потім як ся статя була вже написана, в антольогії „Українська Муза" (с. 1161) зявила ся ще одна композиція на тему Байди, одного з молодих українських письменників Гр. Чупринки. Він попробував обробити зміст пісні більш реалїстично. Султан засуджує Байду на смерть, яничари чіплють його правим боком на гак (сучасники повідають що засуджених кидали на гаки). Далї образ Байди на гаку:

„Гей не гнись, могутня спино,
Не зломись моє ребро! —
Ти прощай, прощай Вкраїно,
Ти прощай, старий Днїпро!

Я не буду заглубляти ся в ґенеальоґічні і біоґрафічні подробиці що до Вишневецького. Нам інтересне тільки те, що дасть матеріал для зрозуміння його діяльности й її провідних ідей, а не формальні деталї. [1])

Рід княжат Вишневецьких був галузею (старшою лінією) кн. Збаразьких, потомків князя Федька Несвизького, славного героя повстання українського панства під прапором Свитригайла. Се був багатий княжий рід, якого гнїздом була полуднево-західня Волинь (Кремінеччина), а два близько положені місточка Збараж і Вишневець, на теперішнїй га-

Хай же Турок не вчуває,
Як терплю я муки й глум",
І старий козакъ співає,
Розганяє біль і сум,
Оддає він Богу дяку,
Що досяг цього вінця,
Що не знав нїколи ляку
За Вкраїну до кінця.
До його тут кат нагнув ся,
Щоб надати більше мук,
Байда хутко стріпенув ся
І вхопив од Турка лук.
І тремтячими рукати
У султана навдалу
Понад злісними катами
Він пустив свою стрілу.
Та пропав даремно замах,
Бо в очах маріла мла
І в руках в крівавих плямах
Поковзнула ся стріла!...
Через три дні він скінчив ся,
Як дійшов до серця крюк,
Та терплячим залишив ся
Аж до смерти серед мук.
А як Турки прибірали
В яму з крюку мертвяка,
В ту сторінку позирали,
Що вродила козака.

Варіанти автора, як бачимо, не скрізь вдатні, а фінал випав зовсїм слабко.

1) В науковій лїтературі про Вишневецького дуже мало. В старій — зовсїм бідна статейка Старовольского (Sarmatiae bellatores); докладнїйша, дуже ентузіастична, хоч повна помилок у Несецкого (l. c.). Українська стара історіоґрафія майже іґнорувала Вишневецького і за нею ледви кількома словами збув його Бантиш-Каменський. Тільки Мар-

лицькій границї, дали йменя двом княжим лїнїям сього роду.

Дмитро Вишневецькій був старшим сином князя Івана, старости чичерського. При ревізії волинської шляхти він ставив ся як властитель сїл: Кушнина, Підгаєць, Окнина, Таража, Комарина, Крутнева, Лопушна, в повітї Кремінецькім [1]). Була се як на той час середня панська „фортуна". Замість благорозумно зайнятись її „закруглюваннєм" і „розмножуваннєм", в дусї свого стану, Вишневецький запалом віддаєть ся пограничному, модному тодї спорту — боротьбі з Татарами. З сього боку, як одного з визначнїйших репрезентантів боротьби з Татарами, рекомендує його в своїй записцї з 1550 р. Претвіч [2]). Але Вишневецький не вдоволив ся тою традиційною, більше оборонною боротьбою, яку вели пограничні старости й маґнати, без великого накладу і риску роблячи облави на дрібні татарські загони, або „луплячи" в степах чабанів татарських чи турецьких. Він хоче наступити ногою на саму пащу бісурменського льва, береть ся здїйснити гад-

кович по слїдам Карамзїна присвятив йому більше уваги. Потім спеціальна статя Бартошевича в старій Encyklop. powszechn., оперта на листах Жиґимонта Августа, вид. Ляховичом; зовсїм незначна у Бонецкого (Poczet rodów w. ks. Litewskiego), далеко важнїйша у Вольфа (Kniaziowie litewsko-ruscy). По кілька сторінок присвячено в працях Антоновича, Костомарова, Кулїша. Новійше у Еварницького (Островъ Хортица, в Кіев. Старинї 1886 I і Історія Запор. козаковъ II с. 21—31), В.-Буданова (Архивъ Ю. З. Р. VII. II с. 168—8), Каманїна (Къ вопросу о козачествѣ с. 73-6). Найбільш багату збірку фактичних дат, тільки дуже суху і позбавлену всякого історичного освітлення, дав досї Вольф; він м. и. справив ходячу помилку, мов би Вишневецький був старостою черкаським; але допустив кілька иньших помилок, а що до повноти фактичної, то й він, як і иньші дослїдники невикористаними полишили інтересні звістки Посольської Книги; листів Жиґимонта по Бартошевичу до сеї теми теж нїхто більше не рушав. Що до похибок в перспективі подій, то найбільш важною вважаю погляд, мов би ініціатива кампанії 1556 р. і заложення городка на нижнїм Днїпрі вийшла з московського боку, і Вишневецький тільки йдучи за сею гадкою збудував свій замок на Хортицї (В.-Буданов, Еварницький). В дїйсности ще два роки перед москворським походом ми бачимо Вишневецького на Хортицї.

[1]) Źródła dziejowe VI с. 94.

[2]) Bibl. Warszaw. 1866, III с. 49. Претвіч зве його просто Вишневецьким, але Вишневецьких не було багато, і порівняннє з документами не лишає сумнїву, що се Дмитро.

ку, яка носила ся перед очима, очевидно, не одного з тодішніх людей, але не була реалізована — хоче заложити замки на Дніпровських островах, як твердині против Татар. Такий проект ставив, як кажуть хроністи, ще в 1530 роках славний Дашкович, як одинокий спосіб загородити Орді дорогу на Україну; але гадка зіставала ся утопією, до якої тільки даремно зітхали досї. Вишневецький проводить її в жите [1]). На початках 1550-х рр. „на острові Хортиці, против Конських вод, коло кримських кочовищ", ставить він замок і громадить навколо себе козачину [2]).

Серед сих заходів Вишневецький несподївано удаеть ся до Турків. Не знати — чи вчинив він се тільки тому, що литовське правительство не давало йому досить енерґічної помочи, чи се було в його таки плянах — оперти ся на Туреччині против Криму. Досить того, що десь лїтом 1553 р. він їде в Туреччину. Про се Жиґимонт-Авґуст пише до Радивила, що Вишневецький „з усею своею ротою, себто з усїм козацтвом і хлопством, яке тримав коло себе", зїхав до Турків — вислав наперед свою козацьку роту, а потім і сам з своїми людьми потягнув до Туреччини [3]) Се викликало страшенну трівогу в двірських кругах, та і на Україні: боялись, що Вишневецький наведе Турків на Україну. Король в листї до свого шваґра і повірника Мих. Радивила питае його ради, „як би ми того кн. Вишневецького до себе мали, і яким способом". Але страхи були безосновні: з початком 1554 р. Вишневецький приїхав з Туреччини, одержавши від короля охоронну грамоту, і з початком марта представив ся королеви, в товаристві воеводи Миколи Сенявского, свого давнього товариша з пограничної війни, що тепер взяв на себе ролю посередника і заступника перед королем [4]). Вияснення Вишневецького кінець кінцем були прийняті, і

---

1) Дальший огляд дїяльности Вишневецького — се розширений уривок з історії козачини XVI в., що війде в VII т. моеї історії України.

2) Думаю, що про сї замки згадуе Жиґимонт-Авґуст в листї 1553 р. (як низше). Давнїйші дослїдники, почавши від Бартошевича, думали про Канїв і Черкаси, але ті замки в сих часах держав Дмитро Сангушко.

3) Listy Zygmunta Augusta с. 5, перші поголоски про се ще перед тим — с. 54 (червень 1553 р.).

4) Listy с. 76.

він дістае від короля порученне тримати сторожу на Хортиці против Татар. Очевидно у Вишневецького се була ідея союзу на два фронти. Опираючи ся на литовсько-польську державу і підтримуючи добрі відносини з Туреччиною, хотів він держати в руках Крим [1]).

Але смілі пляни Вишневецького й повна безоглядність в їх виконанню страшили короля. „Під сї часи таких слуг потрібно як найбільше, тільки не з такими мислями", писав він Радивилу кілька лїт пізнїйше [2]), і трівожно слїдив за дїяльністю Вишневецького, аби не втягнув його в які клопоти. Супроти Татар литовсько-польське правительство старало ся держати ся можливо обережно: формально Крим був союзником Литви против Москви. Жиґимонт-Авґуст бояв ся, щоб Вишневецький не зачепив Татар якось нетактовно, і носив ся з гадкою „звести" його з границї й вислати на війну в Ливонію, навіть хитрощами якось звабити його з Низу або вислати на заступство котрогось з його братів. „Не инакше думаемо ми про Вишневецького", писав він Радивилу з кінцем 1556 р., „як тільки те, що тяжко сподїзати ся, аби ся справа могла прийти до чогось доб-

[1]) Куліш в таких ідилїчних фарбах представив результати осягнені в тім часї Байдою:

> На сході сонця упокій панує.
> Чабан татарський з чабаном козацьким
> В сопілку грають, сидя на могилї.
> Чумак черкаський, канївський, брацлавський
> Іде по сіль степами до лиману;
> А мурзаки везуть свої сапяни,
> Бакалїї, габу, шовки турецькі
> І водять конї в Київ та в Немирів.
> Степи окрились вівцями й добутком,
> Бжола в землї воски безпечно ліпе,
> І край нас наш рідний молоком та медом
> Тече, мов та земля обітованна.

Наступило се блаженне житє завдяки тому, що Байда віддав ся у службу султану в його боротьбі з західно-европейською лїґою, а за те султан пострахом немилосердної кари заборонив Кримцям набігати на Україну:

> Грозив, що на гаки залїзні буде
> Їх мурзаків за Україну вішать.

Як легко розвязувала ся турецька справа для України!

[2]) Ibid. c. 131.

рого, навпаки — вона може принести багато лиха. Тому найліпше б звести звідти Вишневецького як найскорше. І нема ліпшого способу, як твоя милость пишеш: післати йому якісь дарунки і написати, аби до нас приїхав на якийсь короткий час. І ми вже так і зробили: казали до нього написати, щоб він до нас приїхав на якийсь час, і дарунки деякі казали йому післати. А на його місце казали їхати з ротою його стриечному братови і зістати ся на тім місці, аж поки той вернеть ся. Здаеть ся, таким чином добре буде його звести“ [1]).

Але Вишневецький не давав себе звабити ані дарунками ані запросинами й правительству зіставало ся тільки пильно уникати всякої прояви солідарности з небезпечним своїм слугою. Пізнійше (1557) Жиґимонт-Авґуст на татарські скарги на Вишневецького писав хану, що Вишневецький вів свої пляни на власну руку: він, Жиґимонт, його на Дніпро не посилав, а потім поручив йому степову сторожу головно покладаючи ся на добрі відносини Вишневецького з Туреччиною і ханом. „Можете міркувати з того, що і до й. м. цісаря турецького він ходив против волї нашої, а як там його прийнято, самі знаете: він вернувши ся до держави нашої, росповідав, що там дістав дарунки (жалованьемъ осмотренъ былъ), і у тебе, брата нашого, ласку мав, і з тих причин ми головно й поручили йому степову сторожу, в тім переконанню, що він буде підтримувати відносини з вашими людьми, зазнавши від вас ласки“. І Жиґимонт-Авґуст старав ся представити ханови, який то користний може бути для нього самого і для Туреччини Хортицький замок: він буде хоронити татарські й турецькі володїння, улуси їх і чабанів їх від всяких зачіпок і прикростей, особливо з московської сторони, бо як раз, мовляв, то московські козаки чинять ті зачіпки. [2])

Але ся традицийна полохлива полїтика литовська Вишневецькому була не по мисли. Тим часом, як литовське правительство силкувало ся затримати добрі відносини з Кримцями й звернути їх против Москви, Вишневецький як раз

[1]) Ibid с. 110, пор. 104, 107—8.

[2]) Посольская книга в. кн. Литовскаго I с. 135.

звернув ся на московський бік. Правдоподібно се був його власний плян, зовсїм натуральний і льоґічний: іґноруючи державне супернитство Литви й Москви, свою степову полїтику вести, опираючи ся на обидві сї держави, що рівно терпіли від Орди і з українських пограничних земель своїх противставляли козацьку оборону тим руїнним атакам Криму. Сама ся полїтика не була нова. Уже в 1530-х рр. хан скаржив ся в. кн. литовському, що черкаські старости, іґноруючи ворожнечу Литви й Москви і союз Литви з Кримом, уживають на свою службу путивльських козаків (себто з українських земель в. кн. московського), посилають їх на татарські улуси разом з козаками черкаськими й канївськими [1]). Зовсїм натурально, що й Вишневецький задумав притягнути до спільної боротьби з Кримом Московську державу й суперництво їх інтересів, з традицийним нацьковуваннем Орди одним на другого, заступити спільною боротьбою з сим спільним ворогом. Але Вишневецький мав всї причини не хвалити ся перед часом такими плянами з огляду на офіціальний союз Литви з Кримом против Москви, а в московських кругах, з свого боку, не мали причини признавати ініціативу сього ефектного пляну чужинцеви Вишневецькому. Офіціальна московська лїтопись говорить про перші стадії боротьби з Кримом як про дїло самих московських воевод, зовсїм іґноруючи Вишневецького. Але він був без сумнїву правдивим ініціатором сих плянів. Найлїпше се видно з того, що в московських кругах сї пляни также скоро опадають потім, як нагло виникли з виступленнем Вишневецького.

В мартї 1556 р. московське правительство заповіло похід на Крим, Днїпром на Низ, під улуси кримські. Провід дано дяку Ржевскому; вихідною точкою мав служити Путивль. Ржевский мав побудувати човни на верхівях Псла і з путивльськими козаками йти „добувати язиків“, „провідувати про царя“ (хана). Офіціальним приводом служили вісти, що хан збираєть ся походом на московські землї [2]). В дїйсности, очевидно, подвигнули до того московське правительство ради й представлення, зроблені Вишневецьким через путивльських козаків, участників його нових заходів і пля-

[1]) Акты Зап. Рос. I с. 186.

[2]) Никоновская лѣтоп. (Полн. собр. лѣтоп. XIII) с 269.

нів. І при великій обережности і неособливій скороспішности московської бюрократії, мусимо думати, що свої заходи коло спільної акції з Москвою Вишневецький мусїв зачати досить довго перед тим — десь слїдом по своїй візитї в Туреччинї. В червнї Ржевский доносив уже про свої успіхи. Він писав, що на Днїпрі приступили до нього козаки черкаські і канївські, в числї 300, під проводом своїх отаманів Млинського і Мих. Єськовича. З ними і з своїми путивльскими козаками Ржевский пішов під кримський городок Іслам-Кермен (на долїшнім Днїпрі, коло перевозів, де теп. Каховка), але Татари мали вісти про них й замкнули ся в замку. Козаки зайняли тільки коней і худобу, й пішли під Очаків. Тут здобули „острог“ (місто), побили Турків і Татар, забрали багато „язиків“ (полоняників) і пішли з тим назад. За ними погнали ся санджаки (турецькі коменданти) з Очакова й Тягинї з великим військом, але козаки в Днїпрових очеретах зробили засїдку, побили з рушниць багато людей і змусили їх вернути ся. Потім під Іслам-Керменом догонив їх калґа з великою ордою („съ нимъ весь Крымъ, князи и мирзы“, як писав хвалькуватний дяк). Козаки заложили ся на Днїпровім острові й почали відбивати ся від Орди, відстрілюючи ся з рушниць. Шість день добували їх Татари, але добути не могли, й відступили кінець кінцем. А козаки, зайнявши в ночи кінські стада, забрали їх на острів і перемінивши ся з річного війська в кінне, пішли навпростець через степи [1].

В усїй тій реляції нема найменьшої згадки про Вишневецького, фіґурує тільки сам дяк Ржевский. Думаю, що се трудно зложити на саму хвальковатість сього Московитина, і що Вишневецький старав ся перед часом не відкривати своїх карт перед ханом, не розривати відносин з ним, і для того не висував ся наперед з своєю участю в против-татарських заходах, а навіть ховав її. В литовських кругах його зносини з Москвою в тім часї не були тайною — московські посли, бувши у Жиґимонта лїтом 1556 р., чули там, що Вишневецький „отъѣхалъ къ Москвѣ“ [2]), хоч формальне посольство до московського царя від Вишневецького в московській офіціальній лїтописи записане тільки в вереснї 1556 р. [3]). На ли-

[1]) Никонов. лѣтоп. с. 271.
[2]) Памятн. снош. съ польск.-литов. гос. II с. 530—1.
[3]) Никон. л. с. 275.

товськім дворі його сміливі пляни викликали заразом і трівогу перед можливими політичними клопотами від його акції [1]) й живі симпатії для сих плянів орґанізації широкої боротьби з Кримом спільними силами християнських держав. Як з одного боку в московських кругах, так з другого в литовсько-польських Вишневецький ширив сю ідею спільної боротьби, своїми зносинами, своїм прикладом, і його гадки викликали співчуте. Його зносини з Москвою не будили невдоволення в литовсько-польських кругах з огляду на поставлені ним завдання, принаймнї — се невдоволенне в значній мірі нейтралїзувало ся свідомістю тих користей, які мали з того вийти, як би удало ся справдї орґанізувати таку спільну боротьбу. На жалї хана з причини козацького нападу 1556 р. [2]), литовське правительство відповідало можливо заспокоюючи його. Запевняло, що сей напад був дїлом козаків московських, а Вишневецький в нїм участи не брав і нї в які спільні заходи з тими московськими козаками вступати не хотїв: московські люди заохочували його служити Москві й помагати їм збудувати замок для в. князя московського на Хортиці, але Вишневецький на се не здав ся, держить хортицький замок на в. князя литовського і тримаєть ся козаків низових, а з московськими не заходить (се була офіціальна закраска, свідомо мабуть надана литовським правительством акції Вишневецького з минулого року) [3]). Жиґимонт-Авґуст представляв ханови всю небезпечність московського пляну — всунути ся московськими замками над Низ Днїпровий, пригадував анальоґічну тактику Москви супроти Казани й лякав анальоґічними перспективами Крим: поставивши свої замки під Перекопом, Москва буде пильнувати того, щоб взяти й Крим в свої руки. Тому радив поки що, в таких трівожних обставинах не зачіпати ся з Вишневецьким: пізнїйше, як сї обставини проминуть, в. князь розбере справу й коли б Вишневецький був виноватий, він його покарає, й забере з Хортиці, а поки що він там дуже потрібний, супроти московських плянів: Москва, можливо, навіть буде старати ся силоміць забрати Хортицю собі, а як би

[1]) Див. вище виїмок з листу короля 1556 р.
[2]) Посол. книга I с. 130 і 133—5.
[3]) Посол. книга I с. 139.

Вишневецького звідти вивести, то вона зараз би захопила його замок. Татарам і Туркам литовський замок на Хортиці дуже буде користний, хоронячи їх від московських козаків, а щоб сам Вишневецький не зачіпав ся з Татарами, про се він, Жиґимонт, йому накаже, і певний, що Вишневецький покаже ханови свою зичливість [1]).

Але хан не міг слухати сих намов, бо Вишневецький навпаки виступав против Криму все більше ворожо. В осени 1556 р. (десь в жовтні) він сам, чи може його козаки напали знову на Іслам-Кермен, здобули сей замок, забрали з нього гармати й перевезли до хортицького замку [2]). Розгніваний хан, здаеть ся, з початку хотів звабити до себе Вишневецького; присилав йому дарунки й лист, закликаючи до себе на службу [3]), але Вишневецький на те не здав ся, і тоді хан, як тільки став Дніпро, вибрав ся походом на небезпечного сусіда. В січні 1557 р. він приступив під хортицький замок з великими силами — „з сином і з усіми людьми кримськими" й силкував ся його добути. Більше трох тижнів (24 дні) тягнула ся отся облога, але кінець кінцем здобути замку не удало ся, й хан вернув ся з великими стратами [4]). Вишневецький спішив сповістити в. князя про сю огняну пробу своїх хортицьких укріплень і плянів і просив заразом „посилити його замок людьми й стрільбою", щоб дальше боронити ся від Криму. Але литовське правительство так манїфестувати свою солїдарність з Вишневецьким супроти Криму не відважало ся. В. князь в відповідь на донесення Вишневецького висловив свое вдоволенне за „сталость і мужну оборону", обіцяв прислати „жалованье", але заразом рекомендував Вишневецькому не загострювати відносин до Криму, пильнувати, щоб козаки не зачіпали Татар і Турків і т. и. [5]).

Сї ради були не на часї. Відносини до Криму у Вишневецького стали на вістрю меча і про якесь злагодженне їх

---

1) Посол. книга I с. 135.

2) Никон. лѣтоп. с. 277.

3) Посол. книга I с. 158.

4) Посол. книга I с. 139, Никонов. лѣтоп. I с. 280.

5) Акты Ю. З. Р. II ч. 130. Лист без дати, але порівняннє його з актами Посол. книги показує виразно, що він писаний не скорше мая 1557 р., бо по висланню до Крима Довґірда. Вольф хибно клав його на часи перед кампанією 1556 р.

не було мови. За зимовим походом 1557 р. прийшов новий, ще більший, десь літом: хан приступив знову з Ордою під Хортицю, разом з ним турецьке військо на човнах і поміч волоська, і сим разом взято Вишневецького в бльокаду. Подробиць на жаль не маємо. Кінець кінцем не стало на Хортиці провіанту, козаки стали розбігати ся від Вишневецького, і кінець кінцем він мусїв уступити з Днїпрового низу далї на Україну, в Черкаси [1]). Тут знов таки, очевидно, не знайшов він нїякої реальної помочи для своїх плянів боротьби з Кримом, і рішаеть ся нарештї йти в Московщину, шукати там нових засобів, реальнїйшої помочи для своїх плянів, бо Москва стояла на военній нозї з Кримом.

Як я вже згадав, формальні зносини з московським правительством були завязані Вишневецьким рік перед тим, в осени 1556 р., хоч фактичні відносини мусїли істнувати вже перед тим. Московське правительство прислало йому „жалованье", але кликало в Москву. Вишневецький їхати в Москву не квапив ся; зложив присягу перед московськими послами, що приїде й служити буде, а поки що вимовляв ся війною з Кримом. Але під кінець 1557 р., не маючи иньших ресурсів, він приїхав до Москви, зложив тут на жаданне правительства присягу вічної служби цареви й дістав великі надання й доходи: „въ вотчину" (дідичне володїнне) місто Белев з усїми волостями й селами, як було за Белевськими князями, багато сїл під Москвою, багато дарунків грошима й уборами і на приїзд десять тисяч рублїв — величезну суму, яка найлїпше показувала, як Вишневецького цїнили в Москві й яке велике значінне йому надавали [2]).

Перед московськими полїтиками розвиває Вишневецький все тіж свої пляни спільної боротьби против Орди в союзї з Литвою. І вони знаходять тут повне спочуте. Полишаючи на боцї всяку дальшу ідеольоґію, московським полїтикам було однаково інтересно і розірвати союз Литви з Кримом, втягнувши її в війну з Ордою, і приборкати Орду. На по-

---

[1]) Про се Вишневецький писав до Москви в жовтнї 1557 р. — Никон. с. 286; думаю одначе, що не зараз по своїм приходї до Черкас тим похвалив ся, а тодї як переконав ся, що з литовського боку нїчого не осягне.

[2]) Памятн. снош. съ Литов. госуд. I с. 543, Никон. с. 286.

чатку 1558 р. орґанїзуеть ся велика кампанїя на Крим, під проводом Вишневецького. Сам Вишневецький мав іти слїдами кампанії 1556 в.: побудувати на горішнїм Пслї човни, і човнами йти на Низ; з ним вислано значне московське військо, і крім того мав він згромадити коло себе козаків. Кабардинський мурза Канклич мав разом з тим іти зі сходу „на пособь“ Вишневецькому. Вони мали злучити ся з Вишневецьким в Іслам-Керменї і відси мав він „надъ крымскимъ промышляти, сколько имъ Богъ помочи подастъ“ [1]).

Разом із тим рішено вислати посольство в Литву, щоб заохотити литовське правительство до спільних заходів против Криму. Близшій привід давало те, що хан, розгнїваний вчинками Вишневецького, зірвав свій гнїв на литовській Українї — не вважаючи на всї заходи литовського правительства можливо спихнути з себе всяку відповідальність за вчинки Вишневецького і взагалї не допустити до розриву з Кримом. З початком року калґа з двадцять-тисячною ордою несподївано впав в Браславщину, поруйнував і пограбив її й поблизькі волости подільські — Хмельницьку, Барську й иньші сусїднї околицї Волини й Поділя та з величезним полоном (рахували його на 40 тисяч) вийшов собі спокійно, перше нїж зібрали на нього якусь силу. Навіть ще з дороги частина орди вернула ся назад і ще раз шарпнула на прощанне [2]). Покладаючи ся на вражіннє від сього нещастя, московське правительство постановило, як драстично висловляла ся боярська ухвала — „короля о дружбѣ задрати“, доки він не помирив ся з Ордою, аби його відвести від хана [3]). Цар посилав на сю тему грамоту досить загального змісту, а послам поручав пояснити, що він, цар, жалуе розлиття крови християнської і шукае способів „христьянству избаву учинити отъ насилованья татарского“, для того він відкинув всякі зносини з ханом, вислав Вишневецького на Крим, і бажав би в союзї з кн. Литовським „христьянство отъ бесерменскихъ рукъ отвселѣ боронити“, без всяких апетитів на литовські землї [4]).

[1]) Памятники II с. 542—3, Никон. с. 288.

[2]) Памятники II с. 547, пор. с. 539 і Никон. с. 289, Посольская кн. I с. 141—2, 143, 144.

[3]) Памятники II с. 593.

[4]) Памятники II с. 541—3.

Ся ідея була стрічена з повним спочутєм в литовських кругах. Ост. Волович, що вів переговори з московськими послами з поручення в. князя, і українські маґнати, як кн. Острозький й кн. Степан Збаразький, і сеніор литовського маґнатства Радивил — всї висловляли свої симпатії таким плянам і бажанне, щоб між обома державами прийшло до трівкого порозуміння на сїм ґрунтї, й вони поставили ся супроти Орди. Але при тім не перемовчувано й певних скептичних заміток що до такої спільної акції. Бояли ся, що всї користи від знищення Орди загорне Москва й зміцнить свою позицію против Литви. Вказувано, що кримського хана приборкати не тяжко: „есть за що на нього стати і не хитра річ таким двом державам його з Криму зовсїм вигнати, але за нього, як за васаля свого, уступить ся Туреччина, і боротьба з нею упаде на саму Литовсько-польську сторону, і не знати, чи піддержить її тодї Москва. З другого боку по старим традиціям і прецедентам, будили певні підозріння сї московські заходи на нижнїм Днїпрі: не вважаючи на всї запевнення Москви, що вона не має ніяких плянів на литовські землї, бояли ся, щоб з того не виникла потім якась интриґа. Московським послам казали, що супроти місії Вишневецького вже був даний наказ іти в Київ литовському війську — берегти литовських інтересів, і тільки миролюбні запевнення московські, через се посольство, стримали сю експедицію [1]).

Кінець кінцем в. князь литовський через своїх послів заявив своє спочутте ідеї союза против бусурман і бажанне вести в сїй справі дальші переговори [2]). Рішено було для сього вислати спеціальне посольство. Але коли се посольство, вислане ним до Москви з кінцем 1558 р., поставило сю справу, з московського боку подано умову, що має бути наперед уложена вічна згода між обома державами, на підставі даного стану володїння. Литовські посли не згодили ся на се, бо се значило б вирікти ся всяких претенсій на землї, забрані Москвою протягом столїтя (Сїверщина, Смоленськ).[3]) І на тім справа розбила ся. Жиґимонт-Авґуст перед тим обсипав хана докорами за його нельояльність: за по-

---

[1]) Памятники II с. 545—9. [2]) Ibid. с. 557—9.
[3]) Ibid. с. 567—579.

ходи на хортицький замок і зруйнуванне сього замку, бо хоч він був, мовляв, поставлений без волї литовського правительства, але на території литовській. Дорікав за татарські напади на Україну, бо крім згаданого великого походу став ся цїлий ряд меньших [1]), і участники їх зіставали ся некарані. Але по всїх докорах, кінець кінцем, супроти такого обороту переговорів з Москвою відновив знову союз з Кримом, звернений против Москви [2]). І полїтична ситуація, що захитала ся була, таким чином вернула ся в 1559 р. до старого.

Се був сильний удар Вишневецькому. Пляни спільної, скомбінованої атаки на Крим, силами Москви і Литви, розвівали ся в кінець. Вишневецький мусїв рахувати на сили одної Москви. А Москва, занята все більше боротьбою на балтийськім побережу, не могла особливої енерґії розвинути на чорноморськім, та й трудно було на такім віддаленім, відірванім театрі війни розвинути сильнїйшу акцію — не вважаючи на дуже користні обставини. По словам Курбського, що ставив в велику вину і московському і литовському правительству занедбанне кримської справи, Орда були тодї дуже ослаблена посухою, голодом, пошестями [3]). При спільній боротьбі Москви й Литви, безперечно, можна було Орду приборкати дуже сильно. Без Литви, при дальшім суперництві з нею, се було далеко тяжше.

В кампанію 1558 р. Вишневецький, як доносив в Москву, пройшов до Перекопу, але в середину Крима не пішов, а відступив на Таванський перевоз. Кримцїв нїде не було: хан забрав усю орду за Перекоп і скупив усю силу до оборони. Іти й атакувати його там Вишневнцький не вважав можливим — мабуть чекав помочи. З Москви йшов до нього дяк Ржевский з припасами; зійшовши ся з ним в Порогах, Вишневецький відсвіжив свої сили, відіславши до Москви нездалих, потомлених, і з новим вибраним, але не великим контінґентом пішов лїтувати в Іслам-Кермен. Він мав у плянї похід по за Перекоп, під Козлев (Евпаторію), але з Москви, куди він вислав про се вісти, дістав наказ лишити

[1]) Посол. книга І с. 160.

[2]) Ibid. ч. 91—3, 98—102.

[3]) Сказанія вид. 1833 І с. 80—2.

на Дніпрі московське військо і козаків з Ржевським і иньшими московськими воеводами, а самому їхати до Москви [1]). Можливо, що супроти непевного становища Литви вважали невідповідним тримати Вишневецького на Дніпрі. На другий рік (1559) плян походу в середину Криму був сповнений, але його поручено вже московському воеводі Адашеву, а Вишневецького вислано на Дін, відти напасти на Крим. Московське військо, виїхавши з Дніпра на море, висадило ся в Криму, попустошило близші околиці, нагнало великого страху. Натомість роля Вишневецького була зовсім не визначна [2]). На новий рік йому дали ще дальшу місію — виправили на Кавказ до Черкесів, з якими мав він діло попереднього року [3]). Може бути, що московські понятя про одноплеменність дніпровських Черкас-козаків з кавказькими Черкесами мали також свій вплив на такий плян, але Вишневецькому така місія могла подобати ся хиба з браку чогось інтереснійшого. З Кримом Москва більше не хотіла зачіпати ся: зроблене в Криму вражінне від московських походів хотіла використати, щоб стримати хана від нападів на московські землї. Вся енерґія московської держави звертала ся на ливонську війну, що готова була кождої хвилї перейти в війну з Литвою (й дійсно перейшла в 1561 р.).

Вишневецькому з його плянами не було що більше робити в Московщинї [4]). Та й війна, що розпочинала ся у Литви з Москвою, ставила його перед литовським правительством в фальшиве становище „зрадника“, чого він теж не міг собі бажати. Лїтом 1561 р. ми бачимо Вишневецького вже знов на Низу. З Манастирського острова (вище Хортиці), 30 миль від Черкас вислав він до свого брата, тодїшнього старости черкаського Михайла, лист, заявляючи своє бажанне вернути ся назад в Литовську державу й оправду-

---

[1]) Никон. с. 296.

[2]) Временникъ моск. общ. V с. 142—4, Курбскій I с. 81—2, Памятн. II с. 584.

[3]) Временникъ V с. 145, виписка з лїтописи у Карамзіна VIII прим. 566.

[4]) Як бачимо, нема що здогадувати ся якихось спеціальних причин, чому Вишневецький схотїв вертати ся назад на Україну (Вольф думав, що на нього вплинула переміна в характері царя Івана, Соловйов підозрівав якісь „незвісні причини“).

ючи ся тим, що його виїзд до Москви мав місце під час перемиря й не мав ніяких злих замірів (се була правда). Разом з тим і козаки, товариші одісеї Вишневецького, заявили також своє бажанне вернути ся до дому й просили охоронних листів. Король поспішив „прийняти в свою ласку господарську“ Вишневецького, так само що до козаків, тільки поручив старості черкаському й воеводі київському розвідати, чи нема між ними участників очаківського погрому 1556 р. Як би були вони, і можна було б з сеї причини сподівати ся якогось невдоволення з боку турецького і татарського правительства, що тих ворохобників прийнято назад на Україну, то намовляти тих козаків, аби вони не лишались на Україні, а йшли на ливонську війну — дістануть на то „даток і живность“ [1]). Та ледве вернувши ся, Вишневецький же зараз розпочав якісь нові пляни на українськім пограничу. Зачепив ся з Турками під Очаковим, потім робить якісь нові походи, викликаючи сильне невдоволенне на дворі [2]). Неуважаючи на всї свої вибрики, він все таки цінив ся сильно в двірських сферах, не кажучи про популярність в ширших шляхетських і не шляхетських кругах. Коли він з другим подібним авантурником Альбр. Ласким приїхав під кінець 1562 р. на сойм в Пйотркові, оправдати ся перед королем, — витано їх оваційно. „Прийняли їх і витали великі товпи; вияснили, що поступали чесно, тому ласково були прийняті королем і вину їм пробачено“. А коли скоро потім Вишневецький захорував — думав, що його отроено,— король казав своїм лїкарям його лїчити [3]).

Слїдом, не вийшовши ще добре з хороби, невгомонний князь вмішав ся в волоські справи — і тут проторюючи дорогу для цїлого ряду козацьких ватажків, до Тимоша Хмельниченка включно. Звабив його до того приятель, той Альбрехт Лаский, що вже перед тим вмішав ся в волоські справи — підтримував узурпатора т. зв. Гораклїда або Деспота, але потім розірвав з ним. За його прикладом Вишневецький взяв участь в молдавській усобицї. Против Деспота підняло ся повстанне під проводом Молдавана Томші і серед сього за-

[1]) Акты Ю. З. Р. II ч. 142—4.
[2]) Listy Z. Augusta c. 129, 131.
[3]) Бєльский с. 1145.

мішання Вишневецькому подано надію теж на господарство: „иньші Волохи, не хотячи Томші, саме тоді як Томшу проголошувано господарем, післали по Вишневецького". Вишневецький прийшов з козаками, але молдавські партизани підтримали його слабо і перше ніж вони прилучили ся до нього, Томша без великого заходу погромив його військо. Дмитро, або Дмитрашко, як його тут називали, мусїв утікати, але він був хорий, і не міг тікати на конї. Їздив на возї, а на возї від кінної погонї утікати було трудно. Тому сховав ся в копі сїна. Але селянин, приїхавши по сїно, викрив його там і видав його ворогам. Томша иньших участників сього походу пустив до Польщи, покалїчивши їх на наругу — сам різав їм носи і уха, а Вишневецького з одним подільскім шляхтичем Пясецким відіслав до Царгороду, де їх чекала смерть, оповідає сучасний польський хронїст [1]). „Бідний Дмитрашко з своїм товариством має приїхати сюди нинї або завтра рано", писав 15 жовтня француський посол в Царгороді, а два тижнї пізнїйше додає; „Бідний Дмитрашко тільки що прибув, як його величество султан казав його вбити [2]) з иньшим великим паном з Польщі по імени Пісоніскі (Пясецкий), що за своє жите давав баші 20 тис. дукатів; решту його вояків післано на ґалери, крім одного, що служив Деспотови — його повішено" [3]). А цитований Бельский, сучасник, росповідає так — очевидно на підставі тих оповідань, що ходили по Українї і Польщі: Султан казав Вишневецького і Пясецкого почепити на гаках на тім розї, як їхати до Галати. Пясецкий вмер лекшою смертю, бо падаючи зачепив ся за бедро, а головою обернений був у низ, і тому кров його скоро залляла. А Вишневецький зачепив ся за ребро, очима до гори, тому жив до третього дня, аж Турки застрілили його з луку, бо проклинав Магомета. [4])

Траґічна смерть гідно вінчала се бурхливе жите, і та популярність, яку ще за життя здобув Вишневецький своїми

[1]) Бєльский с. 1147.

[2]) В оригиналї — engaucher, затовкти на смерть (gaucher — збивати сукно валилом), вираз дуже рідкий. Не знати, чи він має вказувати на спеціальний рід смерти, чи просто значить тут — забити.

[3]) Charrière Negotiations de la France dans le Levant II c. 741—2 і відти у Hurmuzaki — Dokumente privitore la istoria Romȃnilor, supplem. I vol. I c. 19.

[4]) Бєльский 1148.

сміливими авантурами і плянами в широких кругах — як бачимо з звістки про овації вчинені йому на соймі перед смертю, — була ще незмірно збільшена і утрівалена сим образом мученика християнської культурі в дикій пащі хижого бісурменства.

Що ж дійсно вартного, цінного, памятного було в сїм бурливім, казковім житю?

Поминаючи припадкове або неясне, бачимо, що серед сих —на перший погляд ніби то несподіваних перекидувань від одної держави до другої, від одного пляну до другого, виступає одна центральна ідея, оден плян, який сї ніби то неповязані між собою, круті повороти, сї стихійні шибання авантурничої енерґії звязує в одну суцільну акцію. Се ідея оборони України від Татарської руїни способами більше аґресивними — приборкання й задавлення Кримської Орди силами України і сусїднїх інтересованих держав, по можности забезпечивши нейтральність Туреччини.

Не вдоволяючи ся давнїйшими формами боротьбі з Ордою, практикованими козачиною і пограничними старостами та панами, Вишневецький рішаєть ся заложити оборонне гнїздо козачини на Низу, в самім центрі „дикого степу“, випераэ Татар і Турків з їх степових кочовищ і грозою походів в глубину татарських осад, стримує Орду від нападів. На скільки значні були козацькі сили, згромаджені ним, ми не знаємо. Те, що відомо нам про розвій козацьких сил в тих часах, велить думати, що дуже значні вони не були. В часах і по Вишневецькім козацькі контінґенти не підіймають ся вище 2—4 тисяч; східно-полуднева Україна в тих часах була ще дуже слабно залюднена, козачина в значній мірі рекрутувала ся з приходнїв з дальших волостей, які на зиму росходили ся по своїм краям. Степ не був ще так освоєний, як піввіка пізнїйше, й низова козачина не могла оперти ся на масову кольонїзацію передстеповя. В сїм лежала перша причина слабкости плянів Вишневецького; він дійсно прийшов з ними занадто рано з сього погляду, він ще не міг оперти ся на самій українській стихії.

З огляду на малосильність козачини, взагалї пограничного українського елементу, Вишневецькому приходило ся

шукати спочутя і підмоги від політичних орґанїзацій, що роспоряджали „силами тилу“, дальших українських і неукраїнських земель. Але тут заходи його розбивали ся на політичнім суперництві сих держав. Москва й Литва не могли забути своїх історичних рахунків, не вірили в можливість щирої солїдарности й бояли ся, що знищенне Кримської орди зміцнить тільки шанси противної сторони. Туреччину утримати в нейтральности було трудно, як з огляду на її зверхнї, сюзеренні права на Крим, так і через те, що зміцненнє козачини в степах нарушало інтереси чорноморських турецьких осад і пограничної турецької адмінїстрації, що мала ріжнї доходи і з степових випасів та кочовищ, і з татарських нападів на українські землї; жалї їх на Вишневецького, на те що він виперає Турків і Татар з їх степових кочовищ, дуже скоро зіпсували його відносини до турецького правительства.

Але хоч широкі замисли Вишневецького не здійснили ся, вони одначе, не вважаючи на свій реальний крах, внесли в українське житє багато нового, трівкого змісту і дуже сильно вплинули на дальший розвій його. Широкі пляни Вишневецького, що з української козачини мали зробити міжнародний фактор полїтичний, полїтичну силу в більшім стилю, мусїли незмірно піднести серед козачини свідомість своїх сил, відкрити перед нею широкі полїтичні ґоризонти. Самий факт, що на чолї її став не в ролї припадкового участника набігу, а як її провідник і репрезентант український маґнат, родовитий князь, мусїло сильно піднести престиж козачини — в очах своїх і чужих. Широкі полїтичні зносини Вишневецького, шукання підмоги козацькій політицї в Москві, Литві, в Туреччинї, переговори з Кримом — все се очевидно не зістало ся без впливу на анальоґічні заходи пізнїйших ватажків козацьких. Вони з більшим або меньшим успіхом старають ся знайти підмогу у сусїднїх держав для розвою козацьких сил: мовляв би то продають їм свою службу за певну нагороду (але при тім ся служба в дїйсности була війною чи здобичництвом в інтересах козацьких таки); а далї силкують ся користувати ся силами самих сих держав в своїй боротьбі з ворожим шляхетським режімом. Навіть остання, волоська авантура Вишневецького, котрої звязь з його противотатарськими плянами лишаєть ся нам неясною, вказала стежку — як я вже

згадав вище — козацьким ватажкам до мішань у волоські справи на довгі часи, і участь в волоських усобицях, боротьбі претендентів, та висовуваннє своїх власних кандидатів на волоське господарство стає улюбленим мотивом козацької політики на ціле півстоліте.

Але найтіснійше й найвиразнійше звязуеть ся все таки діяльність Вишневецького з повстаннем Запорожа. Його імя і традиція його Хортицького замку міцно звязала ся з заложеннем Січи. Він став немов би історичним патроном Запорозької Січи. Український маґнат, князь, спадкоємець староруських традицій князівського-дружинного укладу — стає духовим батьком огнища нової української плебейської республіки [1]). Член і репрезентат владущої аристократії фундатором гнїзда запорозької вольниці,— завзятущого, непримиренного ворота дуків-срібleників, владущих і маючих, в яку б шкуру національну, чужу чи свою, вони не приберали ся б!. Потомок тих традицийних оборонців старого укладу житя одним з будівничих нового процесу, що на розвалинах старих привилеїв і традицій будував нову Україну без холопа і без пана!..

Цікавий прояв тих глубоких, хоч і недослідних переважно звязків, які орґанїчно лучили новий рух з старим житем. Символ стихійної енерґії, з якою невмируща народня сила з старих елементів, з старого матеріялу могутно творить нові форми, нові підстави для свого невпинного житя і розвою.

Во віки і віки.

---

[1]) Сей контраст традицій і становища Вишневецького з духом пізнїйшого Запорожа Куліш в своїй драмі представив в виді смертельного ворогования Ганджі Андибера, запорозького гетьмана і репрезентанта січового гультяйства, з Вишневецьким, репрезентантом владущих, дуків-срібленикiв. З історичного становища мотив анахронїстичний; міг би мати тільки символїчне значіннє. Але та верства дуків, з якою ворогувала січова дружина, ніяк не була „рицарями правди“, якими представив Куліш Байду й його дружину. Тому й конфлїкт сих двох катеґорій в драмі не відповідає дійсному контрасту і тим підставам, на які опирав ся їх конфлїкт.

Нові дані для біоґрафії Івана Сірка.

Подав **Василь Данилевич.**

Багата на пригоди біоґрафія славного кошового війська Запорозького досить відома, і нема потреби знов зупиняти ся на всїх її подробицях. Але є в нїй одна подія, дуже мало вияснена в українській історіоґрафії і різно освітлювана нашими вченими. Річ у тим, що в 60-их роках XVII віку Іван Сїрко зявляеть ся на Слободській Українї і фіґурує тут з титулом полковника до марта 1668 року, коли він прилучив ся до повстання гетьмана Брюховецького. Ось сей полковничий титул Сїрка і став предметом відмінних поглядів наших дослїдників, тому що вони нїяк не могли вказати, в якім полку був полковником Іван Сїрко. Маючи в своїм розпорядженню нові документи, що освітлюють сей момент з житя Івана Сїрка, я й рішив присвятити сю замітку побутови його на Слободській Українї, щоб по змозї розвязати спірні питання. При сїм зауважу, що, крім титула, і хронольоґія подїй, подавана ріжними дослїдниками слобідсько української історії, показуеть ся в де-яких випадках не певною.

Ще небіжчик преосв. Філярет писав, що „в сїчнї 1668 р. обраний був за кошового нездалий Іван Білковський; зараз же по тім Сїрко в чугуївських актах й являеть ся полковником в Змієві і править Мерефянськими і Печенїгськими Черкасами". При сїм преосв. Філярет наводить вказівку Орновського, панеґириста Донців, що „Сїрко перед братом Брюховецького був харківським полковником". Але він думае, що „се не вірно, або не зовсїм точно", бо „чугуївські акти

показують, що тоді у Харкові був полковником Репко, а Сїрко, черкаський полковник, править в Змієві і над Печенїгськими Черкасами". На потвердженнє своєї гадки, арх. Філярет наводить суплїку Сїрка в 1675 р., „щоб його з Запорожжя взяли і щоб жити йому з жінкою і дїтьми в давнїйшім домі своїм в Мерефі". На закінченнє свого оповідання про Сїрка арх. Філярет наводить ряд виписок з документів, котрі свідчать те, що 5 марта 1668 р. Сїрко вже перейшов на бік Брюховецького [1]). Дані джерел, зібрані арх. Філяретом до питання про Сїрка, послужили основою пізнїйших розвідок по історії Харкова і Харківського полку. При сїм пізнїйши дослїдники приймають здебільшого і наведені вище висновки покійного історика, не пробуючи навіть провірити їх. К. Щелков просто повторює слова арх. Філярета, при чім вся відміна його від останнього лежить лишь в голословнім твердженню, наче б то „Іван Сїрко правив слобожанами як полковник" [2]). Незначні відміни від гадок арх. Філярета і в працї Є. Альбовського, що зовсїм поминув полковництво Сїрка і нїчого не говорить про Ф. Репка. Крім того початок повстання І. Сїрка він кладе на 4 марта 1668 р. [3]) Тільки проф. Д. Багалїй наново переглянув все се питаннє, перестудіював більшу скількість матеріялів і дав висновки, відмінні значно від гадок його попередників. Припускаючи правдоподібність звісток Орновського і „вѣдомости" 1749 р. про полковництво І. Сїрка, проф. Д. Багалїй припускає проте, що „може підставою для сеї згадки була та обставина, що власть Сїрка в 1668 роцї признали де-які міста Харківського полку: Цареборисів, Маяцк, Змїів, Валки і Мурафа; на його користь почав ся рух і в самім Харькові, що скінчив ся убитем його противника, що був вірним Москві, Харківського полковника Фед. Репки". При сїм проф. Д. Багалїй думає, що „Сїрко вважав ся переважно немов би полковником Мерефянських, Змїівських і Печенїзьких, Черкас". „Харківського полку", каже він, „як певної ґеоґрафічної одиницї", думаємо, в той час ще не було, і місто Хар-

[1]) Историко-статистическое описаніе Харьковской епархіи. Отд. II. М. 1857, стр. 51—53.

[2]) Харьковъ. Историко-статистическій опытъ. Х. 1881, стр. 51—53

[3]) Исторія Харьковскаго Слободского козачьяго полка. Х. 1895, стр. 52—53.

ків також не мало значіння полкового центру. Самий титул полковника в Сїрка, на нашу думку, був швидше особистим титулом, викликаним його високою рангою колишнього кошевого і военного героя". При сїм він покладае, що „Репка міг мати тільки титул харківського полковника, але не бути ще полковником Харківського полку або в усякім разї володїти одною частиною його території (північною), а друга (південна) могла належати Сїркови". Нарештї проф. Д. Багалїй вказав, що „І. Сїрко вже не був кошовим атаманом в 1664 роцї", а був у Харкові" і навів ряд даних, які показують, що Сїрко кілька разів відїздив з Харкова. В серпнї 1665 року він знов опинив ся в Січи, а в кінцї 1667 р. знову повернув ся до Слободської України [1]). Так стоїть питанне про Сїрка в нашій історіоґрафії. Легко помітити з наведених гадок дослїдників, що значна частина їх поглядів на титул Сїрка і становище його в Слободській Українї викликана тими неповними даними джерел, які були в їх розпорядженню. Але де-що з сих гадок—просте непорозумінне, яке можна пояснити недокладним дослїдженнем матеріялу.

Коли ми звернем увагу на данї наших попередників про полковництво Сїрка, со мусимо зголитися, що звістки Орновського [2]) і „вѣдомости" про землї мерефянської сотнї Харк. полку 1749 р. [3]) дають занадто мало, щоб розязати се питанне на користь харківського полковництва Сїрка, бо належать до дуже пізнього часу, а сучаснї джерела не стверджували досї їх свідоцтв. Але нам трапив ся ряд документів XVII в., в котрих І. Сїрко теж названий харківським полковником. Ми наведемо сї данї в хронольоґічнім порядку. Перед усім звертае на себе увагу указ 19 вересня 1665 р. (7174) у Білгород бояринови і воеводам кн. Б. А. Репнїну з товаришами. В сїм указї говорить ся, що „Харьковской полковникъ Иванъ Сѣрко съ черкасы татаръ, кото-

---

[1]) Исторія города Харькова за 250 лѣтъ его существованія Т. І. Х. 1905, стр. 79—81.

[2]) Преосв. Филаретъ, ор. с., стр. 51. Проф. Д. И. Багалѣй, ор. с., стр. 79.

[3]) Матеріалы для исторіи колонизацiи и быта степной окраины Московскаго государства. Х. 1886 г. стр. 290—295.

рые были подъ Болыклейною слободою, дошедп въ степи, побилъ и взятой полонъ отбилъ, а достальные татаровя съ бою разбѣжались, а въ языцѣхъ взято два человѣка". За такі заслуги Сїрко був нагороджений царським жалованнем. При тім для одержання сього жалованя й вислухання царської похвали І. Сїрко повинен був приїхати сам до Білгороду, бо воєводам наказувало ся, „что у сказки и у дачи государева жалованья учнетъ говорить, о томъ къ великому государю писали съ иными дѣлы" [1]). З реляції воєвод у відповідь на сей указ вндко, що „вони къ Ивану Сѣрку посылали въ Харьковъ, а велѣли ему быть въ Бѣлгородъ для государева жалованья и полковникъ Иванъ Сѣрко пріѣзжалъ... въ Бѣлгородъ". При сїм Сїрко знову потвердив свою обіцянку вірно служити цареви і 16 жовтня був відправлений до Харькова [2]). В росписи Черкас в містах Білгородського полку 1667 р. перелїчені „полковники: въ Острогожскомъ—Иванъ Николаевъ сынъ Зинковской, в Харкове—Иванъ Серко, въ Суминѣ — Герасимъ Кондратевъ" [3]). А 17 марта 1668 р. кн. Ю, Н. Барятинский сповіщав царя, что „Харьковской полковникъ Ивашко Серко.. изменилъ, а ево полку въ городѣхъ шатости почали болшие, а Харков.. не изменилъ, и Харковцы межъ себя выбрали полковника иного" [4]). При сїм ще 25 лютого того ж року кн. Барятинский відіслав дві „памяти" „Харьковскому полковнику Ивану Димитрієвичу Сѣрку" з наказом прибути „съ своимъ полкомъ съ казаками" до Ахтирки [5]). Нарештї, 26 лютого того ж року І. Сїрко послав з Мерефи листа до гетьмана Брюховецького, і в нїм двічи (в початку і в підписи) називає себе „Иванъ Сѣрко полковникъ Харьковскій" [6]). Думаю, що сих даних вповні достить, щоб признати, що Іван Сїрко дїйсно був харківським полковником. Але менї здається, що сей матеріал дозволяє минї зробити ще де-які висновки.

---

[1]) Бѣлгород. стола Разряда, столб. 572, листы 34—36

[2]) Бѣлгород. стола Разряда, столб. 572, листы 102—103.

[3]) Бѣлгород. стола Разряда, столб. 625, скл. 630, а також „приложенія" № 1 і 2.

[4]) Бѣлгород. стола Разряда, столб. 621, листъ 113.

[5]) Бѣлгород. стола Разряда, столб. 621, листы 111—112, а також „приложенія" № 3 і 4.

[6]) Бѣлгород. стола Разряда, столб. 621, листы 109—111, а також „приложеніе" № 2.

Менї можуть зробити закид, що зроблений мною вивод про полковництво І. Сїрка суперечить виразним даним джерел що до Ф. Репки. Відомо, що він був полковником в 1668 р. і дослїдники покладають, наче б то він полковникував в однім часї з І. Сїрком. Але менї здаеть ся, що така гадка істориків одно непорозуміннє, викликане неувагою арх. Філарета до хронольоґічних даних джерел. Річ у тім, що я уже навів свідоцтва сучасних актів про обраннє у Харкові нового полковника, замість І. Сїрка. Але імя сього полковника в актах не названо. Одначе ним не міг бути Г. Донець, бо він був полковником пізнїйше, нїж Ѳ. Репка, забитого 16 жовтня (октября) 1668 р.[1]). При сїм легко помітити, що в документах Ф. Репка згадуеть ся як харківський полковник тільки після того, як І. Сїрко перестав бути ним, — найранїша згадка про Ѳ. Репку належить до 28 червня 1668 р.[2]). Ледви чи сю обставину можна вважати припадковою. Тому е більше підстав припустити, що той невідомий полковник, которого обрали Харківцї по повстанню І. Сїрка, і був Ф. Репка. Се тим більш правдоподібно, що до повстання І. Сїрка документи називають тільки останнього харківського полковником і нїчого не говорять про Ф. Репку. А наведене преосв. Філаретом покликаннє на суплїку І. Сїрка 1675 р. зовсїм не доводить його гадка, бо в нії Сїрко просить тільки вернути йому приватне майно його—дім в його бувшім маетку Мерефі. На се вказують слова акта XVII в., що І. Сїрко „пошолъ съ своей слободы со всѣми черкасы тое слободы къ Полтаве марта по 6 число и слободу свою покинулъ [3])".

Але не меньше сумнївів насувають менї і де-які хронольоґічні данї з біоґрафії І. Сїрка. Я вже навів вказівку істориків, начеб то І. Сїрко в серпнї 1665 р. знов опинив ся в Січи і повернув ся на Слобідську Україну тільки в кінцї 1867 р. Проте наведені мною вище документи 1665 р. виразно свідчать, що Ів. Сїрко пробував на Слободській Українї

---

[1]) Преосв. Филаретъ, ор. с., стр. 55—56. Проф. Д. И. Багалѣй, ор. с., стр. 81.

[2]) Преосв. Филаретъ, ор. с., стр. 53.

[3]) Бѣлгород. стола Разряда, столб. 621, листъ 115. На листѣ 101 сказано, что І. Сїрко „пошелъ къ Полтавѣ марта подъ 7 число".

як в вереснї, так навіть в другій половинї жовтня (октября) того ж року. Згадана мною роспись сама не датована, але в столбцї вона містить ся серед документів самого початку 1667 р. Треба думати, шо І. Сїрко в усякім разї пробував в сей час у Харькові, бо инакше його не занесли б до реєстру полковників. А се все примушує мене дуже сумнївати ся що до вірности відомостей про довге пробуваннє І. Сїрка в Сїчи, як що в даний момент Сїрко взагалї бував там. Менї здаєть ся, що на користь моєї гадки говорить і те, що в Сїчи в сей час ми бачимо инших кошових [1]).

На закінченнє вважаю потрібним зупинити ся ще на днї і місцї повстання Сїрка. З наведених вище даних видко, що в хвилї повстання він пробував в Мерефі і вийшов звідти 6 марта. Але инші дослїдники називають днем повстання 5 і 4 марта. Проте арх. Філарет наводить лист кн. Ромодановського чугуєвському воєводї у відповідь на лист останнього 6 марта 1668 р.: в нїй чугуєвський воєвода сповіщав вже про повстаннє І. Сїрка [2]). Коли ми маємо тут справжню дату, то повстаннє І. Сїрка не може припадати на 6 марта, бо чутка про нього не могла дійти того ж дня до Чугуєва. Дуже сумнївна ся дата тому, що кн. Ю. Н. Барятинский дізнав ся про повстаннє І. Сїрка 6 марта. При сїм він „исъ под Котелвы.. съ.. ратными людьми пошол в Охтырской марта в 6 день и пришолъ того ж числа для... того, вѣдомо мнѣ учинилось подъ Котелвою, что Харковской полковникъ Івашко Серко.. изменилъ“ [3]). Крім того реляції инших осіб про се повстаннє належать до днїв, що слїдують по 6 марта, а се показує, що звістка про нього розійшла ся не так то швидко. Проте в де-яких випадках гаяли ся з оповіщеннем про сей факт, з невідомих причин, і урядові особи. Наприклад, сумський полковник Г. Кондратєв сповіщав кн. Барятинского про се повстаннє 8 марта, а мерефянський приказний П. Ададуров зібрав ся написати про нього тільки 9 числа [4]). Менї здаєть ся, що дата 5 марта теж сумнївна, бо

---

[1]) Проф. Д. И. Багалѣй. ор. с., стр. 80.

[2]) Преосв. Филаретъ, ор. с., стр. 52.

[3]) Бѣлгород. стола Разряда, столб. 621, листъ 113. В другім документї сказано, що кн. Барятинський прийшов до Ахтирки 7 марта. Бѣлгород. стола Разряда, столб. 621, лист 98.

[4]) Бѣлгород. стола Разряда, столб. 621, листы 113—116.

арх. Філарет, вказуючи сю дату, не потверждує її ніякими цитатами. Між тим на 4 марта, як день повстання І. Сїрка, прямо вказує чугуївський воевода в своїм листї 20 квітня [1]). Наведені вище міркування теж стверджують правдоподібність сеї дати. На сїм і закінчу свою замітку.

Київ.
25 падолиста 1908 року.

Додатки.

№ 1.

Белогородцкого полку въ городохъ черкасъ.

Полковники:

Въ Острогожскомъ—Иванъ Николаевъ сынъ Зинковской.
Въ Харкове — Иванъ Серко.
Въ Суминѣ — Гарасимъ Кандратевъ.

Ихъ полковъ черкасъ:

Полковые службы — 3665.
Детей ихъ, которые въ службу годятца — 2281.
Въ городовой службе — 3975.
Детей ихъ, которые въ службу годятца — 1655.
Всего черкасъ и зъ детми — 18579.

Бѣлгород. стола Разряда, столб. 625, листъ 630.

№ 2.

Списокъ с листа, каковъ писалъ Ивашко Сѣрко къ Ивашку Брюховецкому.

Пану Ивану Брюховецкому, гетману вѣрнаго войска Запорожскаго, добродѣю моему ко мнѣ многомилостивому.

Иванъ Сѣрко, полковникъ Харьковскій, низко падъ на подножіи твоемъ, до лица земли челомъ бью, при которомъ жычю вашей милости и всему вѣрному войску Запорожскому отъ Господа Бога добраго здоровья и вшелякихъ радостныхъ потѣхъ, теды ж надъ непріятельми нашими побѣды и

---

[1]) Преосв. Филаретъ, ор. с., отд. IV, стр. 62.

одолѣніе, чего жычю вашъ мости неотмѣннѣ, яко собѣ самому. Презъ сіе письмо мое велико упрошаю вашъ мости добродѣя моего рач вашъ мости ласку свою показати противко мнѣ и всей братіи нашой вѣры христіянской, знайдуючимся в украинныхъ городахъ земли господарской, гды, что не тайно, ижъ всей земли Московской зачатая война войска Запорожскаго и з царемъ Московскимъ, о чимъ я посылаю к вашъ мости вѣрныхъ двухъ товарищевъ моихъ, ознаймуючи о томъ, ижъ часу теразнѣйшого в Бѣлагородѣ жадного человѣка не машъ, кромѣ деревенскихъ людей уѣзду Бѣлогородскаго, о чемъ вашъ мости мѣй сторанье пилное, не откладаючи на дальшіе часы, бысмо не дали скупиться войску московскому. роскажутъ въ рыхломъ часу войску скупитися под опошнемъ любо гдѣ вашъ мости самъ наилепше и розумѣэшъ. мнѣ засъ полку Полтавского з войскомъ Запорожскимъ тысячей три люду доброго пришли бы от Полтавы, полемъ стягнулись в Мерехву в понедѣлокъ пришлый. тылко бы о томъ никто не вѣдалъ, кромѣ единого Бога и вашъ мости, абым я туто з войскомъ от Украины тягнулъ подъ Харковъ, бымъ не далъ войти ратному люду въ городъ, бо уже и такъ не мало погинуло полковника Рыбенского штепу, и иных не мало тяжкою смертью потратили, о чомъ вашъ мости мѣй пилное сторанье з войскомъ Зацорожскимъ в хутномъ часѣ. Тылко в томъ велико упрошаю вашъ мости, добродѣю моего, и всей братей нашей милой вѣрнаго войска Запорожскаго, бы не было по слободамъ непотребной шерпанины отъ войска жадного и бысмо люду не тревожили которому вашъ мости, добродѣй мой, в письмѣ моемъ из щирости моей во всемъ вѣры ꙁодай. Кгды-же я часу теперешнего правдиве ей, ей, ей под утраченемъ души моей войска Запорожскаго, никгды не отступаю. Тылко вашъ мости повторе и по десяте упрошаю, абы в рыхломъ часѣ, не откладаючи на окселяцію, казали войску скупитца, а мнѣ днемъ и ночью в хуткомъ часѣ о помочи додавали, бысмо войскомъ московскимъ не дали скупиться боюж то потрете от князя Бѣлогородцкого память приходитъ, бы и меня могли уловити яко полковника Рыбенского и иных. Тое вашъ мости ознаймивши на тотъ часъ самого себя и преязне вашъ мости добродѣя моего поручаю. С Мерехвы, февраля 26-го року 1668-го.

Вамъ лысти добродѣя моего зычливый пріятель и слуга на всемъ повольный Иванъ Сѣрко, полковникъ Харьковскій.

Бѣлгород. стола Разряда, столб. 621, листи 109—110.

№ 3.

Списки съ памятей, каковы писаны къ Ивашку Сѣрку о походѣ, а онъ тое памяти послалъ къ Ивашку Брюховецкому, а онъ Ивашко съ тѣхъ памятей прислалъ къ Сумскому полковнику съ тѣмъ ж переписными листы.

Лѣта 7176-го февраля въ 25 день. По государеву цареву и великого князя Алексѣя Михайловича, всея великія и малыя и бѣлыя Россіи самодержца, указу память Харковскому полковнику Ивану Дмитріевичу Сѣрку. Писалъ ты къ окольничему и воеводамъ, ко князю Юрью Никитичу Барятинскому с товарыщи, и прислалъ преметные листы, и тѣ листы приняты, и твои посланцы отпущены. И окольничій и воевода князь Юрья Никитичъ с товарыши стоитъ въ Карповѣ, сбирается съ государевыми ратными людьми и, собрався, противъ непріятельскихъ людей пойдетъ къ Ахтырскому, или гдѣ доведется, и о томъ къ тебѣ отъ окольничего и воеводѣ вѣдомо будетъ, гдѣ тебѣ сходиться.

Бѣлгород. стола Разряда, столб. 621, листъ 111.

№ 4.

Лѣта 7176-го февраля въ 25 день. По государеву цареву и великого князя Алексѣя Михайловича, всея великія и малыя и бѣлыя Россіи самодержца, указу память Харковскому полковнику Ивану Дмитріевичу Сѣрку. По указу великого государя окольничій и воевода князь Юрьи Никитичъ Барятинской его великого государя съ ратными съ конными и пѣшими многими людми пошелъ подъ Ахтырское, и тебѣ бъ по указу великого государя съ своимъ полкомъ, съ казаками, итить къ окольничему и воеводѣ безо всякаго мотчанья, не дожидаяся о томъ къ себѣ иного указу, чтобъ тебѣ одноконечно быть подъ Ахтырку на сихъ дняхъ вскорѣ.

У подлинныхъ памятей приписъ дьяка Степана Ѳедорова.

Бѣлгород. стола Разряда, столб. 621, листъ 112.

З життя української старшини XVIII в.

I. Земельні маєтки п. Леонтія Свічки.

Подав **Олександр Грушевський.**

Не так давно вийшов новий том видання фамільних актів рода Стороженків. Почалось се видання в 1902 році, том другий вийшов в 1906 р., том третій в 1907 р., а нині вийшов четвертий з порядку і шостий — в загальній серії том сього видання „Стороженки. Фамильный архивъ“.

Мета видавця „сохранить для будущихъ поколѣній на„шего рода тѣ фамильныя бумаги, которыя въ настоящее время находятся въ нашихъ рукахъ“. Так досить коротко і спокійно висловив ся видавець в першій своїй передмові. Чотирі роки пізнійше вийшов слідуючий том, але обставини суспільного життя за той час різко змінили ся і тепер в передмові до другого тому видавець різко міняє тон передмови. „Въ нынѣшнее смутное время сохраненіе дворянскихъ „родовыхъ архивовъ путемъ печатнаго изданія ихъ пред„ставляется особенно настоятельно-необходимымъ въ виду „того погромнаго похода, который при полномъ параличѣ „законной правительственной власти, воздвигнутъ евреями „и соціалистами разныхъ оттѣнковъ противъ усадьбъ рус„скаго помѣстнаго дворянства“. Таким чином видання стає спеціально-дворянським: бажання автора передмови, щоб сей архівний матеріял „помогъ бы впослѣдствіи написать „правдивую исторію русской культуры за послѣдніе два вѣка „и оградилъ бы будущія русскія поколѣнія отъ вліянія той „ужасающей лжи относительно нашего прошлаго, какая въ

„изобиліи сочиняется и насаждается въ умахъ толстыми журналами“. В передмові до третього тому видавець дає вже цїлий начерк, хоч і коротенький, настроїв російського дворянства середини XIX віку (епоха матеріялів другого тому). Разом з тим виясняє письменник і свій погляд на дїйсну хрістіянську осьвіту в контрастї до иньшоі освіти, заснованої на ідеях французської революції. Згадує разом з тим видавець і спомини проф. С. М. Соловева і характеристику дворянського побуту в романах Турґенева та обом їм — професору і романїсту — робить свої докори за невірну і пристрастну оцїнку суспільного життя минулих десятолїть...

Так переплїтають ся наукові інтереси з цїлком відмінними. Але ми скористуємо ся виданним матеріялом не для тих цїлей, які зазначені видавцем в передмові.

В сїм „фамильномъ архивѣ“ є багато матеріялу для історії українського життя з XVII і XVIII вв. Маючи на увазї сей цїкавий матеріял, приходить ся жалкувати, що виданне се обгорнуто якоюсь таємністю. Друкуєть ся всього „250 нумерованныхъ экземпляровъ“. На першім томі зазначено було „на правахъ рукописи“, на дальших сього нема, але иньша також досить красномовна — „pro domo sua“.

Але се „pro domo sua“ треба розуміти ширше, ніж звичайно. Межі фамільного архіва поширюють ся і в нього входять матеріяли та документи досить далекі від рода Стороженків. Зміняеть ся і самий плян видання. З початку воно було задумано в сістемі хронольоґічній. Так перший том починаеть ся з двух листів старшого полковника війська Запорозського Андрія Стороженка до канцлера в. кн. Литовського — Льва Сопіги — від 30/v. 1610 і 2/vi. 1610 рр. Слїдуючий документ належить до р. 1689, а потім ідуть документи XVII, XVIII і XIX вв. Документів Гетьманщини від р. 1689 до р. 1770 усього 57, далеко більша частина книги занята матеріялами з кінця XVIII і першої половини XIX в. Самий матеріял стає в XIX в. більш ріжнородним — листи, вірші, спомини, статї. Подекуди видавець дає уривки з иньших матеріялів вже відомих. („Дневникъ Николая Ханенка“, „Дневникъ Якова Марковича“) та з статей і розвідок (наприклад Лазаревського „Томары“). Другий том становить безпосереднє продовженнє першого і дає матеріяли з другої чверти XIX в. Далї в томах третьому і шостому бачимо

зміну в пляні видання. Редактор дає перед матеріялами XIX в. документи Гетьманщини: в шостім томі вони, сї матеріяли часів Гетьманщини, займають більшу половину книги і таким чином хронольоґічний порядок томів зміняєть ся: після матеріялів XIX в. знов вертаємось до часів Гетьманщини.

З другого боку зміняєть ся і зміст видання. Задумано воно як збірник матеріялів для історії рода Стороженків. Поволї зявляють ся коло сього рода і иньші роди української старшини. Чимало матеріялу дає, наприклад, шостий том для рода Свічок. Нарештї знову поширюєть ся проґрама і поруч матеріялів для історії старшинських родів XIX в. ми маємо в шостім томі документи загального зміста, не спеціально до історії старшинських родів: такий характер мають документи Пирятинського міського вряду. Се додаток проти первісного пляну, але додаток дуже цїкавий для читача-спеціалїста.

Поруч з окремими документами редактор дає в шостім томі і дві серії документів в їх первіснім зґрупованню. Одна серія — се Книга Пирятинської Ратуші, третя з порядку: вона обіймає акти від 1683 р. аж до року 1739. З книг пирятинських ся третя, здаєть ся, одинока, що заховала ся до нас. Принаймнї ми маємо згадку в однім документї сього тому про пожежу в Пирятинї, під час якої згорів будинок Ратуші і погинули книги актові (VI № 355). До сїєї книги ми ще вернемось в звязку з иньшими подібними ж книгами міських урядів.

Застановимось поки що на другій серії документів. Називаєть ся вона: „Права належытіе е. м. пана Леонтія Свѣчки, асаула полкового лубенского на власніе его купленіе кгрунта“.

Як відомо, кожний контракт на землю мусїв мати стверджене урядове: тільки з таким ствердженєм контракт мав юридичне значїнє для суда. Стверджене давав звичайно уряд міський. Частїйш усього продавець ставав перед урядом міським, заявляв про свою продажу і для певности прохав записати в книгї урядові. З сих книг покупець брав собі урядову копію і се була для нього ґарантія на часті тодї випадки судових скарг та позивань.

Згодом у власника земель набирало ся не мало таких копій. Він підбирав їх чи то хронольоґічно, по рокам контрактів, чи то по окремих своїм маетках : окремо на таке-то поле, на таку то леваду під селом або містом. Прикуповуючи нові шматки землї коло сього поля або тієї левади під сим селом, або тим містом, власник складав сї копії разом по окремим місцевостям. Так пирятинські землї, наприклад, становили ґрупу зовсїм окрему від земель чорнуських або варвинських. Оправлені потім в шкіру або полотно сї документи служили за доказ на судї в процесах за земельну власність. Так заховали ся сї документи по панських домах до наших часів, як свідоцтва колишнього хазяйнування козацької старшини, — як збирала вона ґрунтик до ґрунтика, ланок до ланка, поле до поля.

„Права належытіе е. м. пана Лентія Свічки" відзначають ся від сих звичайних збірників копій. Не осаул полковий Леонтий Свічка підбирав хронольоґічно свої копії на землї, а сам уряд стверджаючи контракт вписував його в спеціальну заведену книгу земельних документів п. Л. Свічки. Другий примірник записів лишав ся в книгах урядових, а в книзї документів Л. Свічки підписував ся писар міський; прикладала ся до того иноді і печать.

Стверджені таким чином записи контрактів мали звичайне юридичне значіннє. Через те, коли під час пожежі Пирятина в 1683 р. погоріли книги уряду міського і в них записи попереднїх контрактів до 1683 р., Л. Свічка просить уряд записати в його власній книзї реєстр попереднїх контрактів, які землї у кого за яку суму куплено (VI № 355 — „овшемъ и мы врядъ вѣдаючи, же тие его записи въ книгахъ мѣскихъ погорѣли, позволилисмо ему для памяти реестровне въ кого який кгрунтъ и за що купилъ записати").

При кожнім новім контрактї купна-продажи п. Л. Свічча приходив з своєю книгою перед уряд міський. Там продавець, як звичайно, робив перед урядом заяву про свою продажу і уряд вислухавши її, записував в свої урядові книги. Потім уряд записував сю заяву і в книгу Л. Свічки — „Чуючи теды его милость панъ асаулъ полковый лубеньскій такое добровольное отъ его Юска Яковенька признатіе, памятнымъ заложилъ и просивъ насъ, уряду городового Пѣратинского,

абы тая его вѣчистая купля до его жъ кныгъ записана была“ (нпр. VI № 369). Робила ся при тім певна зміна в стилїзації, як можно се зауважити при порівнянню тої ж самої заяви в книзї міській і в власній п. Л. Свічки (нпр. VI № 88 і № 397 : до его жъ пана полковниковихъ книгъ....)

Так поволї заповнювала ся книга документів. Останнїй з них належить до р. 1718, далї документів не записувано в сю книгу. Кілька аркушів лишило ся в серединї книги незаповненими і вони відділяють документи Леонтия Свічки, від документів сина його п. Лукіана Свічки, знатного товариша війська Запорозького.

Документи батька тягнуть ся від року 1674 р., документи сина кінчають ся роком 1718, таким чином перед читачем протягом сорока з чимсь лїт сто документів з хазяйської дїяльности двох поколїнь, батька, п. Леонтия Свічки, з початку судії полкового лубенського, потім осаула полкового, нарештї полковника лубенського, і сина його п. Лукіана Свічки, знатного товариша В. З. Сказати точнїйш, документи тягнуть ся без перерви від року 1683, бо для попереднїх 10 років надруковано лише 2, для останнїх 18 років — 13 документів і таким чином 85 документів припадають на 16 років від 1683 до 1699.

Така інтензівна господарська дїяльність Л. Свічки в сї роки становить характеристичну прикмету того часу. Не оден Л. Свічка дїяльно заняв ся тодї своїми господарськими справами. Бурхливе життє України стає тепер більше спокійним і певним, военні і дїпльоматичні відносини вже незахоплюють, як ранїйш, усїєї уваги, і старшина починає припадати коло полїпшення свого матеріяльного побуту. До сих дїяльних і енерґічних хазяїв належав і осаул полковий Л. Свічка.

Звичайно видавцї власних фамільних документів бувають занадто прихильні до своїх предків. Часто вони побільшують через те значіннє маловажних подїй, або в бажанню реабілїтації запроваджують не наукову оцїнку. Через такі необєктивні відносини до предків видання фамільних документів приймають дуже часто полемичний характер супроти попередних дослїдників і біоґрафів, які по свойому оцїнили значіннє або дїяльність тих чи иньших членів рода.

Можно помітити сю нотку і у редактора фамілїйного архіва Стороженків. Подаючи статю Лазаревського про Свічок, редактор дае характеристичну примітку до сїеї статї, властиво до тих її рядків, в яких покійний історик характеризуе господарську дїяльність Л. Свічки в цїлях збільшення своїх земельних маетків. Як відомо, Лазаревський багато зібрав архівного матеріялу для історії великих земельних маетків колишнього українського панства Гетьманщини. Працюючи над сим матеріялом, Лазаревський прийшов до суворого осуду і се дае себе часто почувати в його характеристиках і біоґрафіях, а так і в сїй біоґрафії п. Л. Свічки. „Ничѣмъ необъяснимое преувеличеніе, составляющее характерную черточку историческихъ сочиненій покойнаго А. М. Лазаревскаго въ тѣхъ случаяхъ, когда только рѣчь заходила объ обогащеніи или какомъ либо неблаговидномъ поступкѣ одного изъ представителей малороссійской козацкой старшины"... (VI с. 627).

Звичайно ми вимагаемо від історика поруч з фактами і загального їх освітлення. Ми бажаемо знати не тільки як се сталось, але і—через що се сталось як раз так, а не инакше. Може бути, Лазаревський, зібравши багато матеріялу для історії панського землеволодіння Гетьманщини, і не застановив ся докладно над виясненнем умов, які вплинули на сей зріст панського землеволодїння в кінцї XVIII в., але чи можна казати взагалї про „ничѣмъ необъяснимое преувеличеніе, составляющее характерную черту..." ?

Відповідь на се можно знайти в сьому ж таки виданню, навіть — щоб не шукати далї — в документах сих же таки Свічок.

Перегляньмо отже сей матеріял і виберемо звідси найбільш характеристичні зразки для вияснення, якими иноді засобами ширили ся земельні багацтва української старшини.

Контракти купна - продажі писано, як відомо, по звичайному зразку. Уряд міський записуе в своїх урядових книгах, що явив ся перед уряд сам своею персоною продавець і заявив про свою продажу. Надаеть ся при тім спеціальне значінне, щоб сей контракт був з доброї волї, а не з примусу. Се і підкреслюеть ся в заяві продавця, але легко побачити, що се підкресленне стало вже традиційною стереотиповою згадкою. В деяких випадках ми можемо

бачити, як багато промовчує стереотипова формула контракту. Від часу до часу, втративши охоту терпіти далї, козаки і посполиті скаржили ся на свого полковника або сотника, який занадто допікав їм своїми утисками та грошевими поборами. Вони списували багато паперу своїми скаргами і після загальної характеристики утисків полковника кожний з окрема оповідав про свої нещастя і висловлював свої жалї. Ось тут і виявляють ся ріжні несподїванї деталї „цїлком добровільних“ продаж, та разом з тим стає ясно, що не можна вповнї покладатись на звичайні заяви продавців „же безъ жадного примусу, тілько з доброй волѣ нашей...“ (VI № 390). Частїйш всього впливала на власника небезпека позички. Тільки позичив козак або посполитий гроши у сотника або полковника, се вже лишало ся на завсїди грізною небезпекою. Скільки випадків, коли вимогою негайного звороту можна завести в зовсїм безпомічне становище. І ще полегкістю могло здатись, коли полковник, не вимагаючи як раз зворота грошевої позички грошима, згожував ся взяти замість того поле, ланок, або гайок.

Не можна надавати великого значіння згадкам в окремих документах про попередню позичку і що не маючи чим сплатити позичку, довжник продає поле, ланок, лїс. Досить знаходимо і таких випадків, що довжник був змушений до продажи важкою позичкою, але про се нема жадної вказівки в самім документї. Таким чином, розглядаючи цїлу купу земельних документів якогось пана з старшини, не можна вповнї покладатись на спокійні стереотипові вирази і формули актів.

Не вдаючись тут в детальнїйші пояснення що до ріжних позичок грішми або натурою, за які потім приходило ся поступатись землею, полем, лїсом, я згадаю тут лише про оден дуже цїкавий тип позики, дуже тодї розповсюджений: брали на борг горілку, а потім приходило ся сплачувати грішми або землею. Додати до того, що горілку викурювано не тільки для свого ужитку, але і на продажу. Орґанїзувати сю продажу горілки власного виробу було не важко: полковник або сотник просто накидував певне число куф горілки на кожне село своєї сотнї і збирав таким чином готові гроші, а за позичку горілчану брав землю у довжника по власній оцїнцї. Отже, бачимо, зиск був подвійний: і на го-

рілції примусово накиненій на місцеву людність і на виплатах горілчаних позичок землею. Ось такий зразок з р. 1688, де при такій комбінації п. осаул полковий Л. Свічка заслужив навіть і подяку, як „ласкавий пан". Ставши перед урядом міським пирятинським козак Гаврило Кислий заявив: „чино вѣдомо всѣмъ млстемъ вашимъ, ижъ якъ аренда була в селѣ нашемъ горѣлчаная, завиноватилемся тромъ шинкарямъ, которые були одъ его милости п. Леонтія Свѣчки, п. асаула полкового лубенского, а то на напитокъ тимъ шинкарямъ копъ сорокъ и двѣ и повъ золотого; ижъ теди, не маючи готовой монети оддати, пустилемъ въ шацовання кгрунтъ свой, іменно лѣсъ... а панъ асаулъ, яко ласкавий панъ, за що годен подякования, више шацунку людського приймае той лѣсъ одъ мене до своего лѣса у пятидесять золотихъ... (VI № 375).

Се згадка „яко ласкавий панъ, за що годен подякования" дуже характерна для п. Л. Свічки. Він взагалї дуже добре вмів робити прислуги і в результатї завсїди якась подяка землею, більшим або меньшим її шматком. Коли г. Мазепа скинув Л. Полуботка з уряду полковництва переяславського, Л. Свічка — тодї осаул полковий лубенський,—вступив ся за своїх Пирятинцїв, у котрих не мало земель відтягав Л. Полуботок. В таку то добу, під час нагінки на Л. Полуботка, не було вже небезпечно вступати ся за покривджених бувшим полковником Пирятинцїв. Дїйсно землї Пирятинцям Л. Свічка вернув, але і собі заробив на тім, бо вдячні Пирятинцї хотїли віддячити ся свому оборонцеви і ходатаю. Л. Свічка вважав більш безпечним надати сьому подарунку форму купна-продажи і за мінімальну суму взяв великий шматок землї (Лазаревський. Свѣчки. Кіев. Стар. 1882). „И ми тое всѣ вольними голосами говорили п. полковникови, же вольно ему якій хотя себѣ узяти степъ для копенѣ сѣна; онъ теды п. Леонтій Свѣчка, полковникъ, не хотячи себѣ дармо ничего взяти у посесію свою, далъ двѣсти талерей грошей доброй монети за сухую Оржицу"...

Тим же побутом, взявши на себе клопіт подїлити остров Великий між козаками і міщанами пирятинськими, Л. Свічка дістаз в подяку частину лїса. „Якъ делилемъ товариству и мещаномъ въ ровний дѣлъ, тамже за вѣдомомъ всѣхъ жителей Перятинскихъ и съ позволенемъ ихъ взялемъ за

працю и себѣ березнику межи Овдѣевимъ и Пятенкого стоячимъ, звлаща для тоей причины, що за моимъ росказанемъ островъ тотъ презъ лѣтъ пять не былъ пустошенъ. Вь томъ же острови узъ Каплинскую дорогу зъ едное стороны Иванова Юрбалчиного а зъ другое стороны писарского, взялемъ собѣ дубину зъ березникомъ...“ (II с. 394).

Між сими актами земельних придбань є кілька цїкавих по своїм деталям. Треба знати, що істнувала ґрупа земель, для котрих не було такого пильного і уважного контроля, який звичайно буває з боку власника. Се землї записані на помин души. Иноді власник вмираючи доручав комусь продати сю землю і вже гроші віддати в церкву або манастир на помин души. Иноді земля переходила вповні в користанне церковного причту під контролем сїльських або міських властей. В обох випадках не було кому болїти душою за низьку оцїнку землї. Завсїди можна було переконати, що за землю більш і не дадуть; а коли вона була в користанню причту, то теж можна було запевнити, що се ґрунт невигідний, лїпше замінити та взяти иньший, або взагалї розвязатись з невигідною землею і взяти грішми. В таких випадках цїна цїлком залежала від сотника чи полковника і він ще міг дістати подяку, як пан ласкавий. Ось приклад. Заявив пред урядом пирятинським Ничипор Ющенко, обиватель гурбинський. „Пане вряде, южъ тому кильконадцать лѣтъ, якъ помираючи Радко Сватко, житель гурбиньский, отказалъ лѣсъ свой на церковь божую, стоячую в селѣ Гуръбинцехъ, который лѣсъ я того жъ часу сторговавъ у ктиторовъ, такъ же у всего товариства и в громади гурбинское копъ за щесть грошей личби литовъское, якие гроши любо мѣлъ тихъ-же часъ на церковь положити, еднакъ же и до сего время не трафило ся онихъ отдати. Теди видячи козаки и мещане гурбинъские, жемъ тотъ лѣсъ викохалъ, и завзявши на мене за тое, що до сего часу грошей не уистилъ, злость, хотять отъ того лѣса отдалити. Прето упросилемъ е. м. п. Леонтия Свѣчки, полковника лубенъского, жеби за тотъ лѣсъ положивши гроши, ку своему оний привернулъ пожиткови; теди е. м. п. полковникъ, осмотривши того лѣса, а хочъ такъ много и не стоялъся, еднакъ спасенья ради своего далъ на церковь гурбинъскую талярий пять“... (IV № 386)

Окрім сих звичайних джерел придбання землї, купна і подарунків — були ще, характеристичні на ті часи, але дивні на наш теперішнїй юридичний погляд. Перше — се кара за переступство, провину. Кара бувала, звичайно, грошова і при виплаченню дїлено її між урядом і полковником. Иноді замість грошей кара ся переводила ся на землю і тоді винуватий платив за свою провину землею, гаем, полем або левадою. На наші теперішнї юридичні погляди виглядає се досить дивовижно, але тоді таки випадки збогачення полковника трапляли ся не раз і не звертали якоїсь особливої уваги. Між документами VI тому знаходимо кілька як раз про такі земельні придбання тодїшньої старшини. Наприклад провини против полової морали або крадїжки в кількох випадках карано як раз таким робом. „За которую ихъ вину й проступство сам е. м. п. Леонътий Свѣчка, полковник лубенский, взялъ лѣсъ стоячий на островѣ подъ Харковцями“ (VI № 118); або „ми теж з грунтовъ его узявши вини злодѣйской часть на п. полковника й часть на уряд, справу сюю записалисмо“ (VI № 204); або „он почал просити й поступил п. сотниковѣ лѣс зрубаний у лѣсах Харкувских стоячий по мѣжу з лѣсом Івана, брата его“ (VI № 195). Так і се збогачувало тодїшню старшину.

Землею ж платили і за ріжні полекшення та увільнення від тих чи иньших обовязків: наприклад, від далекого і небезпечного і матеріяльно важкого походу. Кого саме послати, — залежало від військових властей і завсїди можна було на тім щось заробити для свого земельного господарства. Ось, наприклад, заява Андрія Хвилоненка: „получивши я ласку отъ е. м. п. полковника в. Е. Ц. П. В. З. лубенского Леонтия Свѣчки, же уволнилъ мене отъ походу Казикарменского, теди за тую е. м. ласку дарую окупъ свой зосталий...“ (VI № 399).

Ми далеко не вичерпали всїх вказівок, що підходять під занотовану вище тезу, але сих наведених буде досить. Додати до сього матеріял зібраний Лазаревським, — вражіннє буде більш повне; але і на підставі самих лише вказівок сього тому можна уявити собі, якими иноді засобами збільшували ся земельні маєтки старшини української та разом з тим відповісти на питанне, чи справедливо докоряє д. Стороженко покійному Лазаревському за його осуд колишнїх українських панів.

Зміст 3-ої книги „Записок Наукового Товариства в Київі“.

1. Присвята і портрет Володимира Антоновича . . . 3

2. **Мих. Грушевський**: Володимир Антонович, основні ідеї його творчости і діяльности. 5

3. **Г. Павлуцький**: В. Антонович, як археольоґ 15

4. **А. Лобода**: Праці Антоновича по етноґрафії та літературі 23

5. **І. Стешенко**: Антонович, як суспільний діяч 29

6. Записка **Вол. Антоновича** в справі обмежень української мови 33

7. **М. Біляшевський**: Про український орнамент. . . . 40

8. **Л. Добровольський**: Забуті межі давньої Київщини. Історично-топоґрафічна студія. 54

9. **К. Мельник-Антонович**: Майданові городища на Україні. 79

10. **О. Левицький**: Невінчані шлюби на Україні в XVI—XVII ст. 98

11. **М. Грушевський**: Байда-Вишневецький в поезії й історії. 108

12. **В. Данилевич**: Нові дані для біоґрафії Івана Сірка. 140

13. **О. Грушевський**: З життя української старшини XVIII в. I. Земельні маєткі п. Леонтія Свічки. 149

14. Зміст тому (по українськи і німецьки) 159

Inhalt des III Buches der „Mitteilungen der Gesellschaft der Wissenschaften in Kiev".

1. Widmung des Bandes dem Prof. Vladimir Antonovyč und sein Porträt 3

2. Vladimir Antonovyč, Grundideen seines Schaffens und seiner Tätigkeit. Von **Mich. Hruševškyj** 5

3. V. Antonovyč als Archäolog. Von **G. Pavlućkyj** . . . 15

4. Antonovyč's Arbeiten auf dem Gebiete der Ethnographie und Literatur. Von **A. Loboda** 23

5. Antonovyč's soziale Tätigkeit. Von **I. Stešenko** . . . 29

6. Vlad. Antonovyč's Memorandum in Sachen der Einschränkungen der ukrainischen Sprache 33

7. Ukrainisches Ornament. Von **Nik. Bilaševškyj** 40

8. Vergessene Grenzen des alten Kieverlandes. Historisch-topographische Studie von **L. Dobrovolškyj** 54

9. Wallburgstätten sog. Majdans in der Ukraine. Von **K. Melnyk-Antonovyč** 79

10. Wilde Ehen in der Ukraine im XVI—XVII Jahrh. Von **O. Levyćkyj** 98

11. Bajda-Vysnevećkyj in Dichtung und Geschichte. Von **M. Hruševškyj** 108

12. Neue Daten zu einer Biographie des Ivan Sjirko. Von **B. Danylevyč** 140

13. Aus dem Leben des ukrainischen Kozakenadels im XVIII. Jahrh. I. Der Grundbesitz des Leontij Švička. Von **Al. Hruševškyj** 149

14. Inhalt des Bandes 159